
Tijdschrift van de
vereniging van docenten
in geschiedenis en
staatsinrichting
in Nederland (VGN)

KLEIO

25e jaargang nr. 8
oktober 1984

Inhoud

Continuïteit en discontinuïteit in de moderne Nederlandse geschiedenis: De these van J.C.H. Blom nader bezien	1
G.R. Zondergeld	
Het zwarte gat van de jaren vijftig	6
G. Stuurman	
Verzuiling, kapitalisme en patriarchaat – een nieuwe visie op het ontstaan en de functie van de verzuiling in Nederland	13
J.J. Dankers	
Iwan Toergenjew: Vaders en Zonen – literatuurfeuilleton	18
E.M. Janssen Perio	
Tien jaar vrouwengeschiedenis	22
I. Peterman	
Geschiedenis is geen uitgemaakte zaak – recensieartikel –	28
H.M.G. Schrijnemakers	
Een troebel beeld – recensieartikel	29
E.M. Janssen Perio	
Ideetje misschien . . . ?	31
VGN nieuws	34
Kroniek	36
Recensies	37

Redactie

Drs. C. Bogaerts, *voorzitter*
Omloop-West 9, 3402 XM IJsselstein.
Tel. 03408-83576.
Drs. F.R. Kat, *secretaris*,
Jeudestraat 4, 4011 GL Zoelen.
Tel. 03448-1686.
Dr. A.J.L. van Hooff, Malden.
Dr. E.M. Janssen Perio, Rotterdam.
Drs. E. Jonker, Utrecht.
Drs. A.C.M. Peek, Werkhoven.
Mevr. Drs. J. Rijken, Amsterdam.
Mevr. T. Bogaerts-Stoopman, IJsselstein.
C. Torreman, Alphen aan den Rijn.

Het geheel of gedeeltelijk overnemen van artikelen is slechts toegestaan na schriftelijke goedkeuring van de redactie.

Adressen VGN

Algemeen Bestuur
Dr. N.J. Maarsen, *voorzitter*, Hazelaarstraat 38, 4131 AC Vianen. Tel. 03473-72749.
Drs. W.A. Kattenberg, *vice-voorzitter*, Aalsburg 2624, 6602 WG Wychen. Tel. 08894-14837.
W. Bouwman, *1e secretaris*, Kloosterstraat 47, 5708 GM Helmond. Tel. 04920-34709.
E. Boerhout, *2e secretaris*, Androsdreef 14, 3562 XA Utrecht. Tel. 030-617769.
Mevr. H. Mulkens-Harmeyer, *penningmeester*, Hoofdweg 116, 9484 TB Oudemolen (Dr.). Tel. 05923-424.
Drs. C.G. van der Kooij, *sectie (1) Pedak/Basisonderwijs*, Schuitendiep 39A, 9711 RB Groningen. Tel. 050-128542.
F.M. Elkerbout, *sectie (2) Mavo/Lbo*, van Leeuwenhoeklaan 35, 5252 CA Vlijmen. Tel. 04108 - 67 95.
T. van der Geugten, *sectie (3) Havo/Vwo*, Bruggestraat 22, 2314 BB Leiden. Tel. 071-413925.
H.J.M. van der Geest, *Sectie (4) Tertiair Onderwijs*, Kraaijerstraat 30, 2311 NS Leiden. Tel. 071-12 53 25.
Drs. C.A.M.J. Bogaerts, *redactie Kleio*, Omloop-West 9, 3402 XM IJsselstein (Utr.). Tel. 03408-83576.
Mevr. D. H. Verhagen, *Didaktiekcommissie*, Tiboel Siegenbeekstraat 28, 2313 HB Leiden. Tel. 071-122697.
K.G. van Manen, *Onderwijsadviescommissie*, Beukenlaan 34, 3927 AK Renswoude. Tel. 08387-1661.

Correspondenten

Sectie (1) Pedak/Basisonderwijs
Mw. M. Kingmans, Rubensstraat 57, 9718 MD Groningen. Tel. 050-13 27 87.
Sectie (2) Mavo/Lbo
E. Keurentjes, Rivierenplein 15, 5215 CR Den Bosch. Tel. 073-13 81 03.
Sectie (3) Havo/Vwo
H. Ketelaars, Fluitersdreef 27, 6871 LR Renkum. Tel. 08373-1 59 58.
Sectie (4) Tertiair Onderwijs
H.J.M. van der Geest, Kraaijerstraat 30, 2311 NS Leiden. Tel. 071-12 53 25.
Didaktiekcommissie
H. van Duysen, van Baerlestraat 65 IV, 1071 AR Amsterdam. Tel. 020-79 99 76.
Onderwijsadviescommissie
K.G. van Manen, Beukenlaan 34, 3927 AK Renswoude. Tel. 08387-16 61.
Commissie Volwasseneneducatie
Mevr. M. Teunissen, Postbus 31, 9989 ZG Warffum. Tel. 05950-30 82.

Coördinatiecommissie Nascholing

Mevr. C.E.M. Veldhuis-Meester, Emdaborg 14, 9751 SJ Haren. Tel. 050-34 62 12.

Administratie

Aangifte, adresverandering en opzegging schriftelijk meedelen aan: administratie VGN, Vreeswijkstraat 319, 2546 AJ Den Haag.

Aan nieuwe leden wordt verzocht aan te geven tot welke categorie van docenten men behoort.

Contributies

Leden van de VGN ontvangen Kleio kosteloos.

Voor 1984 bedragen de contributies:

1.docenten PA/PABO, Havo, Vwo en tertiair onderwijs f 90
2.docenten Mavo/Lbo f 65
3.buitengewone leden (zij die niet meer werkzaam zijn in het onderwijs) f 60
4.studenten (niet langer dan 5 jaar) f 60
Leden die minder dan 16 uur per week lesgeven kunnen in aanmerking komen voor een verminderde contributie. Hiertoe moet men jaarlijks voor 1 dec. een schriftelijk verzoek indienen bij de penningmeester, met vermelding van naam, adres, naam van de school en de categorie waartoe men behoort.

Abonnementen

Bij het VGN lidmaatschap hoort een abonnement op Kleio, het orgaan van de vereniging.

Niet-leden kunnen zich abonneren op Kleio, maar reglementair komen alleen diegenen in aanmerking voor een abonnement zonder lidmaatschap, die niet werkzaam zijn als leraar geschiedenis en staatsinrichting in enigerlei categorie van onderwijs in Nederland. Over uitzonderingen beslist het bestuur.

Abonnementsprijs Kleio (incl. porto) f 65

Losse nummers

Kleio (incl. porto) f 7.50
Kleio Didactica (incl. porto) f 7.50
De prijzen van het leerlingenmateriaal in Kleio Didactica variëren afhankelijk van het aantal pagina's. Zij staan op p. 30
Het verschuldigde bedrag dient tevoren overgemaakt te worden op giro 128701 tnv. penningmeester VGN te Den Haag, onder vermelding van het gewenste nummer(s). De overmaking geldt als bestelling.

Continuïteit en Discontinuïteit in de moderne Nederlandse geschiedenis

De opvatting dat na de bezetting de oude draden in Nederland weer opgepakt worden en dat de grote verandering van onze samenleving plaats vindt in de jaren zestig is nogal wijd verbreid.

Drs. R. Zondergeld (Vrije Universiteit) levert kritiek op deze opvatting. Hij stelt dat de jaren zestig veel méér aansluiten bij de Nederlandse traditie dan de periode 1945-1960, die een onderbreking van het normale patroon te zien geeft.

Dr. S. Stuurman (Universiteit van Amsterdam) bestrijdt het gevestigde beeld van de jaren vijftig als een tijdperk van gezapigheid, orde en rust. Volgens hem is deze periode te weinig onderzocht. Er zijn aanwijzingen genoeg om te zeggen dat de 'onderkant' toen al danig veranderde, ook al traden de gevolgen pas in de jaren zestig openlijk aan de dag.

Als derde artikel treft u een bespreking aan van de dissertatie van S. Stuurman, *Verzuiling, kapitalisme en patriarchaat* (Nijmegen 1983) door Drs. J.J. Dankers (Rijksuniversiteit Utrecht), waarin het ontstaan en de rol van de verzuiling in een nieuw perspectief worden geplaatst. Wij vinden het gerechtvaardigd hieraan in het kader van 'Continuïteit en Discontinuïteit' uitvoerig aandacht te schenken.

Wij hopen, ook in verband met het komend indexamen, dat wij op deze manier voor u enige belangwekkende recente achtergrondinformatie bijeengebracht hebben.

Redactie

V.r.n.l. monseigneur Alfrink, de ministers Cals en Van Thiel en staatssecretaris Moorman tijdens het zingen van het Nederlandse volkslied bij de viering van het 10-jarig bestaan van de KVP in 1956 (uit: Onze Jaren 45-70, 25 jaar wereldgeschiedenis, p. 1475).

De these van J.C.H. Blom nader bezien

G.R. Zondergeld

In een aantal artikelen heeft de Amsterdamse historicus Prof. dr. J.C.H. Blom de laatste jaren een opmerkelijke nieuwe visie op het recente Nederlandse verleden ontwikkeld, die blijkens de neerslag ervan in enkele moderne eindexamenkaternen veel ingang lijkt te hebben gevonden.¹ Dit blijkt bijvoorbeeld uit de vooral in de uitgaven van Meulenhoff en Malmberg sterk

relativerende bespreking van verzet en collaboratie en het probleem van 'goed' en 'fout'. Toch is er vrij wat kritiek op Bloms these geleverd.²

De kern van zijn steeds weer iets anders geformuleerd betoog komt hierop neer, dat de caesuur in de contemporaine geschiedenis gelegd dient te worden ergens in de zestiger jaren en niet bij de periode

'40-'45. Fundamentele veranderingen zijn volgens Blom pas te bespeuren in de jaren zestig, waarbij hij vooral doelt op het afbrokkelen van de zuilen en op de verdergaande democratisering. Iedereen, althans van een bepaalde generatie, spreekt nog wel van 'voor' en 'na de oorlog', maar zo zegt Blom, dat is alleen maar een generatiekwestie. Hij ziet een in hoofdzaak –

een behoefte die tot vandaag de dag gevoeld wordt blijkens het bestaan van de EVP en de groep-Scholten-Dijkman. Dus ook hier een tijdelijke onderbreking van een enigszins continue lijn.

De NSB werd uiteraard in 1945 verboden, maar uiterst rechts herleefde in de jaren vijftig in diverse partijtjes als de Nederlandse Oppositie Unie, de Nationale Unie en het Jong Conservatief Verbond, om weer een rol van betekenis te gaan spelen in de jaren zestig met de BP en nu met de Centruumpartij. Ook hier eerst een verdwijnen en een later herstel in gewijzigde vorm.

Op het eind van de jaren vijftig zien we met de PSP uiterst links terugkeren. In bepaalde opzichten is de PSP met zijn voorloper de Socialistische Unie te beschouwen als een voortzetting van de voor-oorlogse RSP, OSP en RSAP en wordt pas van betekenis in de zestiger jaren.

Het belangrijkste fenomeen van na de oorlog is het aan de macht komen van de SDAP/PvdA. Nu kan Blom wel zeggen, dat in de regeringsdeelname van de PvdA een duidelijke continuïteit met 1939 is te zien, maar dat acht ik toch zwaar overdreven. De rol van de PvdA tot aan 1958 is een heel andere dan die van de SDAP aan de vooravond van WO II. Trouwens zonder die oorlog zouden er nooit twee socialistische ministers in dat jaar hebben kunnen toetreden tot een confessioneel kabinet. Ze werden er overigens op het eind van de oorlog door Gerbrandy uitgegooid.

Ook de rol van de RKSP/KVP is een andere: voor de oorlog wel de grootste, maar niet de leidende partij; na '45 is de KVP de voornaamste politieke macht in het land. En als we naar de leiding van de partij kijken dan zien we na de oorlog veel nieuwe gezichten opduiken, terwijl Rome dan wel van voor de oorlog stamt, maar toen zeker niet de voornaamste leider was net zo min als Drees bij de socialist. Ook bij de ARP zien we ten dele een nieuwe leidersgeneratie en in ieder geval een duidelijke breuk met het Colijn-tijdperk en de Gerbrandy-episode. Net als de ARP blijft ook de CHU de eerste jaren na de oorlog buiten de regering. Pas in 1948 keert zij er weer in terug. In dat jaar leidt een scheuring in de ARP tot het ontstaan van de GPV, voornamelijk een gevolg van de kerkscheuring bij de gereformeerden in 1944. Het is opvallend dat deze partij pas in de jaren zestig tot de kamer weet door te dringen. Bij de SGP zien we inderdaad zeer veel van het oude terugkeren, maar dat is bij zo'n uitgesproken conservatieve partij ook niet te ver-

Uit: J. Beetsma e.a., Geschiedeniswerkplaats 7, Nederland na 1945, Wolters-Noordhoff, Groningen 1978, p. 48.

wonderen. Wat opvalt is het wegvallen van de vereerde vooroorlogse leider ds. Kersten als gevolg van zijn collaboreren met de bezetters. Tenslotte zien we nog een protestantse partij uit ons politieke spectrum verdwijnen, de kleine Hervormd Gereformeerde Staatspartij van kamerlid ds. Lingbeek. Bij de verkiezingen van 1946 haalde de onder invloed van de oorlog sterk gemoderniseerde HGSP onder de nieuwe naam van Protestantse Unie onvoldoende stemmen voor een zetel.

Gesteld kan dus worden, dat zeker tot diep in de jaren vijftig de Nederlandse politieke wereld vergeleken met die van het Interbellum een totaal ander beeld te zien geeft. We zien ditzelfde in de regionale politiek, waar veel meer socialistische en katholieke burgemeesters en wethouders worden benoemd, en nu ook voor het eerst communistische wethouders worden gekozen. Bovendien verdwijnen een aantal aristocratische regenten, die met de Duitsers hadden samengewerkt, zoals de commissarissen van Friesland, Groningen en Gelderland.

Ook opvallend is het naar voren komen van nieuwe dag- en weekbladen, vaak als voortzetting van verzetsbladen o.m. Het Parool, Vrij Nederland, De Vrije Katheder, De Vlam en De Linie.

Het nieuwe Nederlandse nationalisme en de koloniale oorlog

Over de ondergang van het Nederlandse koloniale imperium als een regelrecht gevolg van WO II wil ik het hier niet hebben. Dat het wegvallen van de Indische winsten mede heeft bijgedragen tot een intensieve tweede industriële revolutie in Nederland laat ik buiten beschouwing. Wel moet ik wijzen op een opvallende discontinuïteit met de periode van het Interbellum: een duidelijk nationalistische opbloei, die nu ook de linkse partijen ertoe bracht de koloniale oorlog te accepteren. Hieruit blijkt zeer duidelijk de veranderde positie van de sociaal-democraten: voor de oorlog in de oppositie, na de oorlog een van de machtigste regeringspartijen. De gemakkelijke acceptatie van de Indonesische oorlog door de partijen met als uitzondering de CPN, de EVC en de uiterst linkervleugel van de PvdA was mede een gevolg van de bezettingstijd: nu konden wij eindelijk eens oorlog voeren. Het is stellig zo, dat het nationalisme door de oorlog enorm is aangewakkerd, ook bij die groepen in de bevolking die daar vroeger veel minder vatbaar voor bleken. Het zo typerende pacifisme van voor de oorlog is voor langere tijd in discredit geraakt en keert pas bij het begin van de zestiger jaren terug; pas in de jaren tachtig – vergelijkbaar met de jaren twintig – wordt dit een macht van betekenis.

Bij de bevrijding bleek, dat er in Nederland juist door de Duitse onderdrukking een nieuwe nationale eenheid was gegroeid, misschien wel voor het eerst sinds de Franse tijd. Deze komt vooral tot uitdrukking in de enorm gestegen populariteit van het vorstenhuis. We kunnen zeker hierbij spreken van een volkomen nieuw verschijnsel, dat zich sinds de jaren tachtig van de vorige eeuw niet meer had voorgedaan. Het is een heel begrijpelijk fenomeen voor al diegenen, die de oorlog hebben meegemaakt. Een reeks van kwesties (Greet Hofmans, Irene, Claus, Lockheed) hebben sinds de jaren zestig de afbrokkeling van de Oranje-liefde veroorzaakt, waarbij juist de kwestie van de huwelijken van Irene en Beatrix niet los te zien zijn van oorlog en fascisme.

Men zou kunnen stellen dat de periode '40-'60 meer een onderbreking vormt in een continue lijn vanaf de jaren twintig tot nu toe. Juist de langzame afbrokkeling van de verzuiling en de doorzettende deconfectionalisering van de laatste twintig jaar, het veldwinnen van talrijke nieuwe, voornamelijk niet-christelijke secten en van stromingen als de anthroposofie, lijken aan te sluiten bij vooroorlogse aanzetten daartoe. De oorlogsperiode, de In-

dië-oorlog en de hevige vrees voor het communisme hebben het voor de oorlog op gang gekomen ontkerkelijgingsproces vermoedelijk eerder geremd dan versneld.

Niet alleen op Bloms opvatting over continuïteit is veel kritiek te leveren, ook zijn stelling dat met de zestiger jaren een nieuw tijdperk begint is niet overleefd te houden. De democratiseringsbewegingen die halverwege de jaren zestig op gang kwamen en die op dit ogenblik behoorlijk worden afgeremd, vertonen bepaalde overeenkomsten met democratiseringsbewegingen in de jaren twintig: er is dus sprake van een onderbreking in de continuïteit, niet van iets nieuws. Er veranderde wel iets, maar helemaal veranderen deed het toch nooit: met de val van burgemeester Van Hall over de Provo-beweging leek een einde te zullen komen aan een typisch regentengedrag; de Nieuwmarkt en de Vondelstraat zijn er om te bewijzen dat er niet veel veranderd is. En wat leek het oproer op de kroningsdag van koningin Beatrix niet veel op soortgelijke anti-Oranjerellen uit het eind van de vorige en het begin van deze eeuw? En zien we de felle opstandigheid van de eerste helft van de dertiger jaren niet in de zeventiger en tachtiger jaren terug: toen huurstakingen, nu krakers!

Amerikanisering

Het meest in het oog springende voorbeeld van discontinuïteit is wel de zeer sterke Amerikanisering van onze samenleving, vooral op cultureel-maatschappelijk gebied. Zeker, al in de jaren twintig drong Amerikaanse dansmuziek en jazz tot West-Europa en ons land door (toen als rechtstreeks gevolg van WO I en het gestegen Amerikaanse prestige), maar tot de Duitse inval bleven Duitse Schlagers en Franse chansons naast een uitgebreid Nederlandstalig repertoire de toon aangeven. Alleen bij de film begon Hollywood in de jaren dertig te overheersen, mede als gevolg van het aan de macht komen van de nazi's in Duitsland.

Als we naar de na-oorlogse tijd kijken dan zien we de Amerikaanse amusementsmuziek al het andere overtreffen. Amerikaanse films, Amerikaanse tv-programma's, Amerikaanse schrijvers, Amerikaanse Marshallhulp en een Amerikaanse Navo, het is alles Amerika wat de klok slaat. Niet voor niets wordt direct na de oorlog het Duits in de eerste klas van het voortgezet en het middelbaar onderwijs vervangen door het Engels. Een zeer belangrijke wijziging met verstrekkende gevolgen. In de jaren zestig zien we op de

universiteiten de Amerikaanse handboeken de Duitse en Franse verdringen.⁹

Literatuur en beeldende kunst

De Nederlandse literatuur veranderde zeer sterk als gevolg van de oorlog. Met de experimentele Vijftigers manifesteerde zich een hele nieuwe generatie van dichters en romanschrijvers. Lucebert, Kouwenaar, Mulisch, Vinkenoog, Van 't Reve, Hermans, Claus, Wolkers, Jan Cremer zijn zonder de oorlog ondenkbaar. Gevestigde schrijvers van voor de oorlog werden eveneens sterk door de bezettingstijd beïnvloed, zoals Simon Vestdijk en Theun de Vries.

En dan de beeldende kunst. Cobra is ook ondenkbaar zonder de diepe ingreep van oorlog en bezetting. Natuurlijk kan er op voorlopers in de jaren twintig gewezen worden, die overigens zelf weer sterk beïnvloed werden door de Eerste Wereldoorlog, maar er is toch een enorm verschil tussen Karel Appel en Carel Willink. Het is opvallend, dat nadrukkelijk figuratieve schilders als Willink en de door collaboratie gecompromitteerde Pyke Koch pas in de loop van de jaren zeventig uit reactie op de lange golf van non-figuratieve kunst weer worden herontdekt en zelfs nieuwe volgelingen krijgen.

Goed en Fout

Tenslotte Bloms opvatting van 'goed' en 'fout', het probleem van collaboratie en verzet. Zijn relativerende houding tegenover deze zaken vloeit logisch voort uit de stelling over de continuïteit met het vooroorlogse. Dit vindt zijn weerslag in zijn wel erg nuchter taalgebruik. Als Blom het heeft over het aantal slachtoffers zegt hij letterlijk: *'... in de gestaag stijgende lijn van het totale bevolkingsgetal is het slechts een rimpeling'* en *'... ook in de ontwikkeling van de bevolking naar kerkelijke gezindheid is geen sprake van wijzigingen van betekenis. De Joden vormen de duidelijke uitzondering, maar deze maakten al voor de oorlog een gering percentage van de bevolking uit'*.¹⁰ Zou Blom nu werkelijk menen, dat veel van die vergaste joden tot een of ander kerkgenootschap behoorden?

Waar hij kan bestrijdt Blom de opvatting, dat in de oorlog de allesbeheersende vraag is geweest of men 'goed' of 'fout' was.¹¹ Dat probleem speelde volgens Blom in ieder geval tot aan de April-Mei-stakingen van '43 maar bij een enkeling, zeker niet bij de gemiddelde Nederlander. Hierin ben ik het niet met hem eens. In de aller-

eerste plaats speelde dit wel degelijk voor de vrij grote groep collaborateurs en wat het verzet betreft, dat is er de hele oorlog door geweest. De voorbeelden zijn teveel om op te sommen: als eersten de groep van de Geuzen; de RSAP; dan de Anjerdag, de verjaardag van koningin Wilhelmina; vervolgens de vele vechtpartijen van Uniemensen e.a. met WA-mannen; de eerste illegale bladen dateren al van de zomer van 1940; de protesten tegen de eerste anti-joodse maatregelen; de rede van Cleveringa, maar ook de staking op een Amsterdam lyceum; de eerste stakingen al in nov. '40 tegen uitzending naar Duitsland; de Februaristaking; de massale weigering radio's in te leveren en tin en koper; de mislukking van de Artsenkamer door de weigering van de meeste doktoren om lid te worden; de weigering van de helft van alle boeren om de contributie van de Landstand te betalen; de leegloop van de gelijkgeschakelde vakbonden; de bedankjes op de gelijkgeschakelde pers; en om te eindigen: hoe konden meer dan 300.000 mensen onderduiken als er geen algehele verzetsgeest bestond?

Ronduit kwaadaardig is Bloms bewering, dat de Nederlanders pas in meerderheid in het verzet gingen, toen ze er zeker van waren, dat de geallieerde legers zouden winnen.¹² Even malicieuze is de stelling dat het geen toeval is, dat het onderduiken de meest verbreide illegale handeling was, omdat men eigenlijk alleen maar aan de problemen wilde ontsnappen.¹³

Blom en zijn mede-auteurs durven zelfs te zeggen dat de meeste Nederlanders helemaal niets begrepen van wat er aan de hand was.¹⁴ Hiermee spreken zij toch wel een vernietigend oordeel uit over het Nederlandse volk en dat terwijl zij herhaaldelijk zeggen, dat een historicus niet tot oordelen geroepen is. Letterlijk: *'Het is niet de taak van geschiedschrijver goedkeuring of afkeuring, bewondering of afschuw uit te spreken'*.¹⁵ En: *'De geschiedschrijver krijgt op die manier iets van een aanklager, een rechter'*.¹⁶ Bedoelen Blom en zijn mede-auteurs van de schoolboekjes waaruit deze citaten komen nu echt, dat een geschiedenisleraar geen uiting zou mogen geven aan zijn afschuw van Auschwitz? Dat hij geen bewondering zou mogen uitspreken voor de moed van verzetsmensen als Tante Riek of Piet Nak?

In zijn laatste schriftelijke neerslag van zijn worsteling met het probleem 'goed/fout', in zijn inaugurele rede, gaat Blom zo ver in zijn neiging tot neutraliteit, dat hij de Nederlandse historici suggereert vooral de geschiedschrijving van het Duitse land Beieren als voorbeeld te nemen voor een verantwoorde bezettings-

geschiedenis.¹⁷ Laat ik nu altijd gedacht hebben dat Beieren in een heel andere situatie verkeerde tijdens de oorlog dan Nederland.

Conclusie

Het geheel overziende moeten wij concluderen, dat er in Nederland door de oorlog zoveel veranderde, dat het zeer wel verantwoord is, om '40-'45 als een scherpe caesuur te zien. Hooguit kan gezegd worden dat in de loop van de jaren '60 en '70 de Nederlandse geschiedenis weer in wat gebruikelijker banen gaat stromen: in die van vaak felle onderlinge tegenstellingen, van grote verdeeldheid en afnemend nationaal besef, van democratisering en klassenstrijd, van een voortgaande kapitalistische ontwikkeling, van ontzuiling en ontkerkelijking en van een grote mate van pluriformiteit.¹⁸

Juist de bezettingstijd en de daaropvolgende jaren van wederopbouw en Koude Oorlog kunnen worden beschouwd als een van het Nederlandse patroon afwijkende periode.

Noten

1. J.C.H. Blom, *The Second World War and Dutch Society: Continuity and Changes, in Britain and the Netherlands VI. War and Society*, 228-248. A.C. Duke and C.A. Tamse (ed.), Den Haag 1977. Voor dit artikel is gebruik gemaakt van de Nederlandse versie *De Tweede Wereldoorlog en de Nederlandse samenleving: Continuïteit en Verandering, in Vaderlands Verleden in Veelvoud II*, 336-357, 3e druk, C.B. Wels (red.), Den Haag 1980.

Andere relevante artikelen van J.C.H. Blom:

Jaren van Tucht en Ascese. Enige beschouwingen over de stemming in Herrijzend Nederland, *BMGN*, 96 (1981), 318-339 (ook verschenen als bundel *Herrijzend Nederland in de periode 1945-1955*, P.W. Klein en G.W. van der Plaats (red.), Den Haag 1981);

Nederland onder Duitse Bezetting 10 mei 1940-5 mei 1945, in *AGN* 15, 65-94, Haarlem 1982;

In de ban van goed en fout. Wetenschappelijke geschiedschrijving over de bezettingstijd in Nederland, Bergen 1983 (inaugurale rede UvA).

De bedoelde schoolmethoden zijn:

Sprekend Verleden, Een geschiedenis van de Wereld, dl. 3a, L.G. Dalhuisen en P.D.M. Latour (red.) met medewerking van o.m. J.C.H. Blom, Gottmer Educatief, Amsterdam 1982;

Nederland van 1939-1946, J.C.H. Blom,

De nieuwe Velsertunnel kort na de opening in 1957 (Uit: Keesings Historisch Archief 1957, p. 13558).

K. van Dijk, H. Ulrich en H.L. Wesseling, Malmberg, Den Bosch 1982 (met supplement *Nederland 1946-1949*, Den Bosch 1983);

De invloed van Bloms visie is ook waar te nemen in W.F. Kalkwiek en A.C. de Beer, *Ontwikkelingen en gebeurtenissen uit de Nederlandse geschiedenis in de jaren 1940-1949*, Meulenhoff Educatief, Amsterdam 1983.

2. Zie: H.W. von der Dunk, Negentienveertig: van neutralisme naar naziheerschappij, in *Vaderlands Verleden in Veelvoud*, 2e dr., dl. II, 311-335, C.B. Wels (red.), Den Haag 1980; H.J.C. Termeer, 'Een tijd om nooit te vergeten'. Verzet in Nederland '40-'45, in *Kleio*, 7, 1982, 24-30.

3. O.m. *The Deluge: British Society and the First World War*, London 1965; *World War II and social class in Great Britain, in Britain and The Netherlands, VI. War and Society*, A.C. Duke and C.A. Tamse (ed.), 203-227, Den Haag 1977.

4. E.H. Kossmann, *Winkler Prins Geschiedenis der Nederlanden*, III, De Lage Landen 1780-1970, Amsterdam/Brussel 1977, 288.

5. Von der Dunk, *Negentienveertig*, 311-312.

6. Termeer, 'Een tijd om nooit te vergeten', 24.

7. Zie: D Bosscher, *Om de erfenis van Colijn. De ARP op de grens van twee werelden (1939-1952)*, Alphen a/d Rijn, 1980 (diss.

- Groningen).
8. In 1946 had de EVC ruim 162.000 leden en het NVV ruim 242.000; gegevens ontleend aan G. Harmsen en B. Reinalda, *Voor de bevrijding van de arbeid, beknopte geschiedenis van de Nederlandse vakbeweging*, Nijmegen 1975, 432.
 9. Het curieuze is, dat Blom zelf ook wijst op dit opvallende verschijnsel: zie: Continuïteit en Verandering, 354.
 10. Blom, Continuïteit en Verandering, 343.
 11. Continuïteit en Verandering, 338-339; *Sprekend Verleden*, 59; *Nederland van 1939-1946*, 5-6, 19; *Nederland onder Duitse bezetting*, 55 e.v.; In de ban van goed en fout, passim.
 12. *Nederland van 1939-1946*, 6.
 13. Continuïteit en Verandering, 342.
 14. *Nederland van 1939-1946*, 5.
 15. *Sprekend Verleden*, 60.
 16. *Nederland van 1939-1946*, 5.
 17. In de ban van goed en fout, 20 e.v.
 18. Kossmann ziet m.i. terecht veel overeenkomsten tussen de 'nerveuze' jaren zestig en de jaren tachtig van de vorige eeuw, *W.P. Geschiedenis der Nederlanden*, 321-323.

Het zwarte gat van de jaren vijftig

S. Stuurman

Inleiding: een tijd van orde en gezag?

Op 31 augustus 1957 zond de Nederlandse televisie een nationaal programma uit ter gelegenheid van de verjaardag van prinses Wilhelmina. De VPRO had in de avonduren zendtijd en liet een documentaire over de regeringsperiode van Wilhelmina zien. In die documentaire kwam onder andere de heer Dooyeweerd uit Haarlem aan het woord. Hij had in 1933 deelgenomen aan de munterij op de Zeven Provinciën en vertelde daar nu het één en ander over. Het gevolg was een *rel.* Niet zozeer de kijkers protesteerden, de VPRO kreeg slechts 17 telefoontjes en 13 brieven, neen: de nationale pers stortte zich op de VPRO, de Telegraaf ging zelfs dagenlang tekeer. De gevolgen bleven niet uit: De NTS bood in een officieel communiqué haar excuses aan, programma-commissaris Rengelink beloofde dat het nooit meer zou voorkomen en Jan Vrijman, één van de makers van de gewraakte documentaire, werd voor twee jaar van TV-werk uitgesloten.

Op het eerste gezicht bevestigt deze anecdoten het geijkte beeld van de jaren vijftig als een tijdperk van rust, orde, moraliteit en gezag. Toch klopt er iets niet: het kijkerspubliek was kennelijk helemaal niet zo verontwaardigd over de uitzending. Het was de 'gezaghebbende' pers die enkele dissidente intellectuelen tot de orde riep, daarbij in de rug gesteund door parlement, regering en omroepdirectie.¹ Wat de massa van de Nederlandse bevolking er nu eigenlijk van vond weten wij niet. Dit laatste is het voornaamste probleem bij een beoordeling van de jaren vijftig. In de wetenschappelijke literatuur overheerst het beeld van deze periode als een tijdperk van gezagpoging en stilstand: Nederland sukkelde voort op weg naar de

opwindende gebeurtenissen van de jaren zestig. In navolging van de politicologen Lijphart en Daalder zien velen de jaren vijftig als het hoogtepunt van de 'pacificatiepolitiek', een sociaal-politiek stelsel dat gekenmerkt werd door een consensus van de elites aan de top van de grote politieke blokken en een hoge mate van passiviteit aan de 'onderkant' van de maatschappij.² Daarbij wijzen sommigen er nog op dat de koude oorlog en de restrictieve seksuele moraal het klimaat van benepenheid nog eens versterkten.³ Voegt men hier het succes van de geleide loonpolitiek en de internationaal gezien extreem lage stakingsfrequentie aan toe dan is het beeld wel voltooid.

Nu lijkt het geen twijfel dat Nederland internationaal gezien een grote mate van arbeidsvrede en een hoge mate van sexue-

le restrictiviteit heeft gekend.⁴ De oorzaken daarvan zijn uiteenlopend en het is hier niet de plaats daarop in te gaan.⁵ Het gaat mij hier om iets anders: zou het niet kunnen dat onder invloed van de zojuist genoemde evidenties het dominante beeld van de jaren vijftig iets te harmonieus en statisch geworden is? Deze hypothese lijkt mij de moeite van het onderzoeken waard, temeer daar we van de meningen en gedragingen van de 'gewone mensen' nog veel te weinig afweten.

Het einde van de klassenstrijd?

Het is algemeen bekend dat PvdA en NVV in de naoorlogse periode het stakingswapen zelden of nooit hanteerden. Toch vinden we al direct een indicatie voor

Vakantie en een flesje prik .

meer sociale strijd dan men op het eerste gezicht zou vermoeden. Het aantal wilde stakingen is in de jaren veertig en vijftig voortdurend hoger dan het aantal 'officiële' stakingen terwijl dit vóór 1940 andersom was. Bovendien is in de periode 1948-1960 bij de wilde stakingen geen neerwaartse trend aanwijsbaar terwijl dit bij de officiële stakingen wel het geval is.⁶ Deze gegevens wijzen eerder op een discrepantie tussen het vakbondsbeleid en de houding van een *deel* van de arbeiders dan op een maatschappij zonder klassentegenstellingen.

Het opinie-onderzoek in de jaren vijftig registreerde eveneens aanzienlijke verschillen in de mening van de bevolking over het officiële beleid. In 1951 was er sprake van werktijdverlenging om de productie te verhogen: 30% van de ondervraagden was daar voor maar 51% er tegen; van de mannen was 44% bereid eventueel langer te werken, 39% echter juist niet.⁷ Uit meerdere gegevens blijkt dat het vertrouwen van de mensen in de politiek van 'volledige werkgelegenheid' niet groot was, de meerderheid meende zelfs in 1950 dat de werkloosheid in de toekomst weer zou groeien. In 1959 vond 62% van de ondervraagden dat de grote ondernemingen in ons land teveel invloed hadden en 41% was van mening dat de vakbeweging te weinig in de melk te broekelen had. Over de bestedingsbeperking van april 1960 was men het ook niet eens, 43% was het er mee eens dat de bestedingen te hoog waren maar 35% bestreed dit.⁸ Alle cijfers wijzen in de richting van het bestaan van op zijn minst een grote minderheid die zich niet kon vinden in de consensus van de grote politieke partijen en de erkende vakorganisaties.

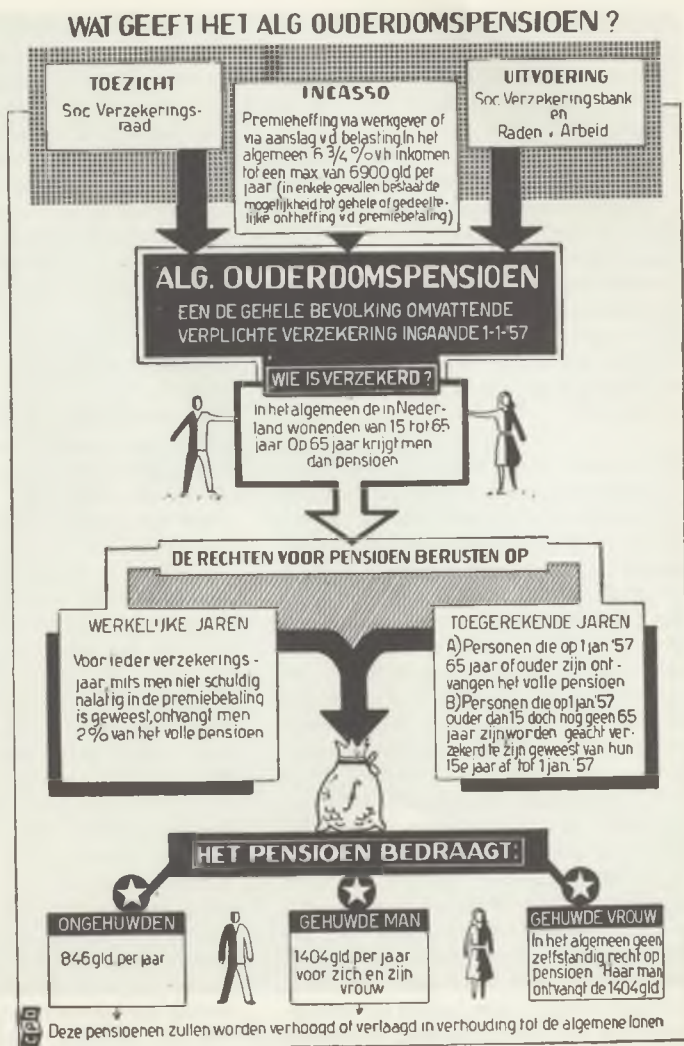
Onder de meerderheid van de politici, vakbondsleiders en intellectuelen van de jaren vijftig bestond overeenstemming over het 'einde van de klassenstrijd'. Tegelijkertijd blijkt uit sociologisch onderzoek dat in die jaren verricht werd een levendige bezorgdheid om de sociale en 'morele' integratie van de onderste 'helft' van de arbeidersklasse in de samenleving. Zowel in de grote jeugdonderzoeken van begin jaren vijftig als uit de talloze lokale onmaatschappelijkheids-onderzoeken spreekt een enorme preoccupatie met 'klasse'. Een vanzelfsprekende sociale harmonie werd niet verondersteld, noch door de onderzoekers noch door hun opdrachtgevers. De 'verburgerlijking' van de arbeiders werd niet gezien als een gegeven maar als een *doel* dat door voortdurende inspanning bereikt moest worden. In het begin van de jaren zestig komt enige kritiek op het geijkte beeld los. Van der Vall verdedigt in 1963 nog integraal de

verburgerlijkingsthese maar Ter Hoeven kritiseert deze in zijn inaugurele rede aan de NEH te Rotterdam in datzelfde jaar. Veel scherper was de kritiek van de katholieke socioloog Hoefnagels in 1961, volgens hem deed de sociale vrede in Nederland eerder een 'opgelegde consensus' dan een authentieke instemming met het beleid vermoeden.⁹ Ik denk dat dit een juiste constatering is: de klassentegenstellingen waren niet verdwenen maar konden zich in de gegeven politieke en ideologische krachtsverhoudingen slechts indirect uiten.

Materiële cultuur en dagelijks leven

Tussen 1900 en 1950 is het bierverbruik per hoofd van de bevolking bijna voortdurend gedaald maar na 1950 begint een

zeer snelle stijging. Dit is niet de enige indicatie voor een wijziging van het leefpatroon. Het aantal bromfietsen per 1000 inwoners vertwintigvoudigde tussen 1950 en 1960. Tegen het einde van de jaren vijftig heeft praktisch iedereen een radio, bijna één op drie gezinnen heeft telefoon en de meeste gezinnen hebben een wasmachine en een stofzuiger. De ijskast is nog niet algemeen en de auto is voorbehouden aan de notabelen en een groot deel van de middengroepen. In 1956 hadden 99.000 mensen TV, in 1960 waren er al 800.000 TV-bezitters. De consumptieve bestedingen van het gemiddelde gezin stegen van 1952 tot 1960 met meer dan 20%. Ook als we rekening houden met de zeer ongelijke inkomensverdeling mogen we aannemen dat het grootste deel van de loonafhankelijken hiervan heeft meegeprofiteerd. Van 1948 tot 1952 loopt het aandeel van de

Uit: Keesings Historisch Archief 1957, p. 12946.

voedings- en genotmiddelen in de gezinsbestedingen op, daarna daalt het continu behalve in 1957-'58; na 1952 komt er dus in toenemende mate ruimte voor 'andere dingen'.¹⁰

Toch moeten we ons hoeden voor een al te rooskleurig beeld: in 1950 en in 1960 ging 57% van de mensen met vakantie, 43% dus niet.¹¹ In 1952 zeggen nog meer dan 20% van de mensen persoonlijk moeilijkheden te ondervinden door de woningnood en dit percentage daalt maar langzaam, in 1960 is het nog steeds meer dan 15%.¹² De welvaart is ongelijk verdeeld en de laagste inkomensgroepen merken er nog maar weinig van.

Niettemin is de periode er één van snelle economische en sociale veranderingen. De industrialisatie in het kader van de integratie van Nederland in de Atlantische markt breekt de traditionele sociale en sociaal-geografische structuur open. Het is de tijd van het 'verstedelijkende platteland'. Vooral na 1955 ontwikkelt de suburbanisatie zich.¹³ De beroepenstructuur werd moderner en de intergenerationale sociale stijging overtrof de daling.¹⁴ Het deelnamepercentage aan het middelbaar onderwijs steeg van 5,8% in 1950 tot 8,8% in 1960. Opvallend is de explosieve groei van de MMS in de jaren vijftig, de meisjes zijn kennelijk hun achterstand in het middelbaar onderwijs aan het inlopen.¹⁵ De deelname aan verschillende vormen van beroepsonderwijs loopt eveneens snel op. Het aantal mensen dat na de lagere school geen verdere opleiding meer volgt wordt verwaarloosbaar klein, hoewel de vervolgopleiding van de meisjes nog in 1960 in bijna 40% van de gevallen huishoudschool is, dus geen echte beroepsopleiding.¹⁶

Voor vele Nederlanders moeten de 'gezapige' jaren vijftig een tijd van ingrijpende veranderingen in hun leven geweest zijn. Velen verhuisden en begonnen aan een nieuw beroep. Nieuwe consumptiegoederen en grotere communicatie-mogelijkheden maakten dat er letterlijk meer te zien en te horen was. Veel jonge mensen genoten meer onderwijs dan hun ouders gehad hadden en vaak kregen ze een betere baan. Meer meisjes kregen middelbaar onderwijs. Na 1955 werd er steeds jonger getrouwd en minder jonggehuwde paren waren genoot bij hun ouders in te wonen. In de generatie van de jaren vijftig zegt 38% van de kinderen jij en je tegen hun ouders, in de generatie van hun ouders was dat slechts 26%.¹⁷ De vanzelfsprekendheid van 'vader weet het wel' werd hierdoor aangetast. Begin jaren vijftig werd het woord nozem uitgevonden. De jeugd was een zorgenkind van opvoeders en politici. Uit de jeugdenquête van Vrij

Nederland in 1958 bleek inderdaad dat jongeren over vele onderwerpen totaal anders dachten dan de heersende consensus voorschreef.¹⁸

De moralistische beschouwingen over 'verwildering' waren schromelijk overdreven maar de generatie die in de jaren vijftig volwassen werd stond nog maar met één been in het knusse, verzuilde Nederland waarover in die tijd zoveel opgewekte grappen gemaakt werden.

De zedelijkheid en het gezin

De gezinssocioloog Kooy noemt de jaren vijftig een periode '*van slechts ogenschijnlijke stabiliteit met betrekking tot de intieme levenssfeer*'.¹⁹ Dit is zeker juist maar het is minder duidelijk wat er nu precies veranderde en wanneer. De opvattingen van de bevolking zijn vóór 1965 niet systematisch onderzocht. Het lijkt mij echter wel mogelijk een tentatief beeld te geven op grond van de beschikbare gegevens.

Ik begin met het hete hangijzer van de sexualiteit. Naar meningen over voorechtelijke sex is tussen de jeugdenquête van Saal in 1946-7 en de Margriet-enquête van 1965 nooit direct gevraagd. Alleen Vrij Nederland vroeg in 1958 aan de jeugd of ongehuwde paren samen met vakantie mochten; 81% van de ondervraagden had daar geen bezwaren tegen hoewel men de implicatie van de vraag goed begrepen had.²⁰ Uit de commentaren van de jongeren bleek bovendien dat het denken over sexualiteit in termen van 'ei-

gen verantwoordelijkheid' en 'laat men het nu eindelijk eens als iets normaal zien' sterk vertegenwoordigd was, de oude gezagsmoraal had al flink terrein verloren.

Over het verloop van de opinies van de gehele bevolking zijn we slecht ingelicht. Soms zijn de opvattingen tegenstrijdig zoals over echtscheiding: begin jaren vijftig vindt de meerderheid dat de wetgeving strenger moet worden maar de meerderheid vindt óók dat echtscheiding moet kunnen als het huwelijk echt kapot is, iets dat door een strengere wetgeving juist onmogelijk gemaakt zou worden.²¹ Het aantal echtscheidingen daalt na een naoorlogse piek tot 1955 om daarna stabiel te blijven. De frequentie van buitenechtelijke geboorten daalt tot 1955 en stijgt daarna. Dit zou er op kunnen wijzen dat de seksuele praktijk na 1955 langzaam vrijer werd terwijl anticonceptie nog moeilijk bereikbaar was. Het trouwen op jongere leeftijd zal ook hebben bijgedragen tot een veranderde kijk op huwelijk en sexualiteit.²² Tussen 1958 en 1963 neemt het percentage meisjes dat al voor hun 17de jaar verkeren heeft snel toe.²³

De 'sexuele revolutie' van de tweede helft van de jaren zestig is veel beter onderzocht waardoor men de tijd daarvoor veelal te statisch ziet. Ik zou er voor pleiten om twee 'sexuele revoluties' te onderscheiden: Eén in de tweede helft van de jaren vijftig en één in de late jaren zestig. Meer onderzoek is hier gewenst.

In de publicaties over de verzuiling wordt zelden veel aandacht besteed aan gezins-

Gymnasiumklas in de jaren '50.

politiek, hoogstens wordt in algemene bewoordingen gesteld dat 'het' gezin bij het nederlandse volk hoog stond aangeschreven.

Op een hoog abstractieniveau is meestal iedereen het eens. In feite bestonden er nogal uiteenlopende opvattingen over verlovings, huwelijk en het gewenste kindertal zowel tussen als binnen de zuilen. Over de hele linie opteert de generatie die in de periode na 1955 trouwt voor een kleiner gezin. Daarnaast is het belangrijk om vast te stellen dat het gezin als socialiserende instantie terrein verliest aan school, massamedia en aan de groeiende eigen 'subcultuur' van de jeugd. De opvoedingsidealen veranderen: het gezin wordt minder dan vroeger gezien als een doorgeefluik van de waarden en normen van de oudere generatie en meer als een intensief psychologisch begeleidingsteam voor het opgroeiende kind. Aangezien 'het gezin' in de praktijk meestal de moeder betekent zouden we van een modernisering van het moederschap kunnen spreken.

Een patriarchaal tijdperk?

Het gangbare beeld ziet de jaren vijftig als een 'patriarchaal tijdperk' waarin zoiets als feminisme of een vrouwenbeweging niet bestond. Destijds werd betoogd dat de emancipatie van de vrouw tot burgeres nu wel voltooid was. Toch waren er ook andere geluiden. In de zomer van 1954 bracht het progressief-Hervormde blad *Wending* een themanummer over de man/vrouw-verhouding uit. In een bespreking daarvan in *Socialisme en Democratie* moet Den Uyl vaststellen dat 'het moderne socialisme nergens de indruk wekt dat het nog iets eigens over deze dingen te vertellen heeft'.²⁴

Ondanks deze schijnbare stagnatie in het denken komen er in de jaren vijftig enkele belangrijke veranderingen tot stand die de maatschappelijke positie van vrouwen betreffen. In 1956 verkrijgt de gehuwde vrouw de juridische handelingsbekwaamheid. In 1955 was dankzij de steun van alle vrouwelijke kamerleden de motie-Tendeloo aangenomen die ontslag van de huwende ambtenares afwees. Rond 1955 begonnen de opinies over arbeid buitenshuis van gehuwde vrouwen in de kring van beleidsmakers en politieke partijen, ook de confessionele, te veranderen.²⁵ Het ging hier in feite om strijdpunten die al door de eerste feministische golf waren aangedragen. Dezogenaamde 'traditionele vrouwenorganisaties' van de jaren vijftig knoopen bij die traditie aan. Waarschijnlijk gaat het vooral om vrouwen uit de middenlagen van de samenleving, onder de laagstbetaalden werd immers vooral uit

Met schelden kom je niet ver

Julie zullen wel geen heilige boontjes zijn. Er zal weleens ruzie ontstaan, waarbij jullie elkaar in de haren zitten. Dan moet je voor één ding oppassen. Begin niet te schelden! Voor schelden is niet veel nodig en je bent er zo mee klaar. Als je ferme jongens en meisjes van de Jeugdbond wilt zijn, moet je het schelden achterwege laten. Iemand uitschelden staat niet netjes en je doet er een ander verdriet mee. Als je dus kwaad of driftig op iemand wordt, begin dan geen woorden te gebruiken, die ik maar liever niet opnoem. Houd je dan goed in, doe mee met de naastenliefde en zorg, dat de ruzie weer gauw aan de kant is. Dat is heel wat flinker dan een grote mond op te zetten en iemand uit te schelden. MET SCHELDEN KOM JE NIET VER.

Jeugdbond Zonder Naam - Haarlem

Uit: *Ach ja, de jaren vijftig*, Dick Slootweg e.a. (red.), Amsterdam 1974, p. 140.

financiële noodzaak gewerkt. De omvang van de vrouwenarbeid in Nederland blijft klein vergeleken bij de omringende landen.

De vraag is of de opvattingen van grote delen van de bevolking in deze jaren ook veranderen. In 1950 was 59% van het publiek het er mee eens dat de wettelijke rechten van de gehuwde vrouw moesten worden uitgebreid, terwijl slechts 14% ertegen was; onder de voorstanders zijn de vrouwen oververtegenwoordigd, onder de tegenstanders de mannen.²⁶ Uit enkele andere gegevens komt het volgende beeld naar voren: begin jaren vijftig zien vrouwen meer ongelijkheid in het huwelijk dan mannen, voelen zij het huwelijk als een groter verlies van vrijheid, zijn zij er minder van overtuigd dat de mannen in het huishouden meehelpten en zijn zij in sterkere mate aanhangers van een gelijke rechten-ideologie.²⁷ De meerderheid was er tegen dat ongehuwde moeders wettelijk gediscrimineerd werden, maar de meeste vrouwen en mannen hadden negatieve associaties bij het idee ongetrouwd te blijven.²⁸

Ik zou hieruit de conclusie willen trekken dat de voorliefde voor het huwelijk niet noodzakelijkerwijze berustte op een uitgesproken morele keuze maar eerder op een mengeling van gevoel en aanvaarding van de situatie.

Veranderde er nu iets in het verwachtingspatroon dat men van het huwelijk had? In de jeugdenquêtes van het begin van de jaren vijftig werd aan meisjes gevraagd op welke eigenschappen zij hun toekomstige echtgenoot selecteerden. Het hoogst scoorden economische motieven: er moest brood op de plank komen; de middelbare scholieres noemden dit punt minder vaak maar ook bij hen bleef het nummer één. In 1965 was het beeld heel anders: 'trouw zijn' stond nu bovenaan, gevolgd door 'zorg' en 'huiselijkheid'. 'Geïnteresseerd zijn voor haar problemen' scoort in 1965 niet hoger dan 'geestelijk contact' in 1951.²⁹ Pas in de tien jaar na 1965 schiet de categorie 'interesse voor haar problemen' pijlsnel omhoog.

Hoewel de vergelijkbaarheid van de gegevens te wensen over laat wil ik een voorzichtige conclusie trekken: Tussen 1950 en 1965 neemt de betekenis van het huwelijk als economisch instituut voor vrouwen af, echtelijke trouw wordt als minder vanzelfsprekend gezien maar aan de rolverdeling verandert nog weinig. Vooral over de jaren 1955-1960 zouden we echter meer moeten weten.

Groep 'gidsen' met leidsters.

De ondergrondse ontzuiling van de jaren vijftig

In de gangbare beschouwingen over de ontzuiling wordt deze in de jaren zestig gesitueerd.³⁰ Bovendien analyseren Lijphart en de auteurs die hem volgen de ontzuiling vooral op het niveau van het politieke systeem. Fennema wees er echter al in 1976 in een kritiek op Lijphart op dat de politieke crisis van de jaren zestig juist in die sectoren begint die voor de politieke socialisatie relevant zijn zoals het onderwijs, het gezin en het welzijnswerk.³¹ Als dat zo is moeten we de ontzuiling ook bezien op het micro-niveau: lokale mechanismen van groepsvorming, sociale controle en politiek-culturele belevingswerelden vormden de basis van de zuilen. En precies op dat niveau waar het dagelijks leven en de politieke structuren in elkaar grijpen verandert er in de jaren vijftig nogal wat. Wanneer men de verzuiling formeel-organisatorisch beschouwt lijkt het alsof de jaren vijftig een *toenemende* verzuiling laten zien. Maar richt men de schijnwerpers op de sociaal-culturele veranderingen op micro-niveau dan kan men

beter van een *beginnende ontzuiling* spreken.

De veranderingen die we hierboven hebben aangegeven op nationaal niveau deden zich uiteraard ook *binnen* de confessionele blokken voor. Nu zijn we helaas nog slecht ingelicht over lokale ontwikkelingen in de jaren vijftig. In een onderzoek dat door Amsterdamse politicologie-studenten in Den Bosch werd verricht bleek echter wel dat de jaren vijftig geen periode van stagnatie en toenemende verzuiling waren. Omstreeks het midden van de jaren vijftig kwam het bijvoorbeeld in de jeugdorganisaties en de onmaatschappelijkheidsbestrijding tot conflicten tussen de traditionele katholieke strategieën en een modernere aanpak waarin professionalisering voorop stond. De nieuwe aanpak van de tweede helft van de jaren vijftig was in naam en intentie nog steeds katholiek maar deze term kreeg nu een andere inhoud. De directe invloed van de geestelijkheid werd minder en de katholieke 'doctrine' verwaterde langzaam maar zeker tot een vage christelijk-humanistische ideologie.³²

In zijn documentaire over de katholieke moraal na de oorlog wijst Van der Kroon de periode 1955-1959 aan als een overgangsfase waarin de verdedigers van een verouderde moraal terrein verliezen.³³ Andere onderzoekers wezen op een kentering in de katholieke ideeën over homosexualiteit, verkering en verlovings, anticonceptie en huwelijksproblemen.³⁴ Steeds wordt de tweede helft van de jaren vijftig aangewezen als een cruciale episode.

De evolutie van het nederlandse protestantisme is moeilijker in een algemeen model te vatten. De Nederlandse Hervormde Kerk toont een geleidelijke aanpassing en modernisering van de moraal zonder al te veel spanningen. In de gereformeerde wereld waren rond 1955 enkele voorzichtige geluiden te horen in de richting van een opener houding tegenover de 'wereld'. De Vrije Universiteit stond na 1950 wat zelfstandiger tegenover de gereformeerde kerken.³⁵ Toch blijft staan dat de ontzuilingstendensen onder de gereformeerden waarschijnlijk pas na 1960 enige diepgang krijgen en ook dan nog gaat het relatief langzaam.

We moeten onderscheiden tussen ontzuiling op drie niveaus: Ten eerste het niveau van de gedragingen en opinies van de massa van de bevolking. Ten tweede het niveau van de 'secundaire elites', vaak in lokale machtsposities maar ook in landelijke intellectuele netwerken. En ten derde het niveau van de nationale politiek.

Het mij bekende opinie-onderzoek geeft globaal het volgende beeld:

Op massa-niveau blijven de verschillen tussen de zuilen in de periode tot 1965 in grote lijnen gehandhaafd. Steeds ziet men dat de gereformeerden het strengst zijn, op de voet gevolgd door de katholieken. De hervormden volgen op meer of minder grote afstand. De buitenkerkelijken staan nog verder aan de rekkelijke kant.

De evolutie binnen de confessionele blokken is echter in grote lijnen dezelfde als die daarbuiten: een geleidelijke losweking van gedrag en opinie uit de greep van de kerkelijke doctrines. Dit klopt waarschijnlijk met het verloop van de kerksheld. Laat de kerksheldheid, het formele lidmaatschap van een kerkgenootschap, in de jaren vijftig slechts een geringe daling zien, de kerksheldheid loopt eerder terug, vooral bij de generatie die in de periode 1950-60 volwassen wordt.³⁶ Ik beschik echter over onvoldoende gegevens om aan te tonen dat de jaren 1955-1960 een omslagperiode op het niveau van de massa van de bevolking zijn. *Waarschijnlijk* lijkt het me wel.

Ondanks de verschillen tussen katholieken, hervormden en gereformeerden is er op het niveau van de secundaire elites een gemeenschappelijke trend aanwijsbaar. Overal vormt zich een fractie van moderniserende intellectuelen en bestuurders. Deze denken niet meer in moraliserende termen maar eerder in termen van efficiency en deskundigheid. In plaats van normatief-wettische opvattingen van het geloof komen algemeen-christelijke ideologieën: woorden als 'medemenselijkheid' en 'eigen verantwoordelijkheid' geven de toon aan. De moderne menswetenschappen krijgen meer gezag terwijl het geloof steeds verder wordt teruggedrongen in de sfeer van de persoonlijke beleving. Op den duur heeft de houding van deze secundaire elites tot een interne uitholling van de zuilen geleid, hoewel zij zelf van mening waren dat zij het beste met de zuilen voor hadden.

Al deze pedagogen, psychologen, sociologen, journalisten, maatschappelijk werkers, jeugdleiders, gemeentelijke ambtenaren, vooruitstrevende geestelijken en andere ideologen werkten natuurlijk niet in een vacuum. Het ligt voor de hand een verband te vermoeden tussen hun hervormingsijver en de veranderingen die zich in de jaren vijftig op massaniveau voltrokken. Hoe deze samenhang precies ligt is nog moeilijk te zeggen: de secundaire elites reageerden op veranderingen in het sociaal-culturele klimaat maar zij hebben deze ook *versneld* door hun optreden. In vele gevallen droegen zij de woorden aan waarin de nieuwe levensvormen uitgedrukt konden worden. Het humanistisch-christelijke taalgebruik was de schakel tussen de oude woordenschat van de zuilen en het onverbloemd geseculariseerde spreken van de late jaren zestig.

De jeugd in de middenlagen in de steden was de meest dynamische groep. De nieuwe secundaire elites zijn waarschijnlijk voor een groot deel mensen die volwassen werden in de jaren vijftig of nog de late jaren veertig. De nieuwe middenklasse en de intellectuele beroepen overwegen. Velen werken in de expanderende staatssector. Zij moeten zich in de loop van de jaren vijftig invecchten in de apparaten waar de oude zuil-functionarissen de voornaamste machtsposities bezetten. Pas tegen het einde van de jaren vijftig begint dat goed te lukken. Vandaar dat het *lijkt* alsof er pas in de jaren zestig echt iets 'gebeurt'. Hun eigen jeugd, de problematische status van de leken-intelligentsia in de zuilen en het invecchten in de gevestigde instellingen droegen er allemaal toe bij *deze* secundaire elites bijzonder gevoelig te maken voor de sociale en culturele veranderingen op massa-niveau. Wederom denk

ik dat de tweede helft van de jaren vijftig cruciaal is maar 'bewijzen' kan ik dat niet.

Tenslotte zouden de overeenkomsten en verschillen tussen deze processen in de confessionele blokken en de kentering in de sociaal-democratie in dezelfde periode nader onderzocht moeten worden. Maar dat voert ons binnen het kader van dit artikel te ver. Wel moeten we nu ingaan op het derde niveau van ontzuiling, het nationale politieke systeem.

Het begin van het einde van de verzuilde politiek

De electorale afkalving van de zuilen begint pas na 1963. Tot die tijd verliezen de confessionele partijen weinig stemmen ook al zijn er sommige gebieden waar dat wel het geval is. De 'politieke orthodoxie' van de katholieken, dat is het % van de stemmen van katholieken dat op een katholieke partij wordt uitgebracht, loopt zeer langzaam terug tussen 1948 en 1963.³⁷ Bij de protestantse partijen was de politieke orthodoxie altijd al veel lager, in elk geval voor het protestantse kamp als geheel. Maar ook hier zijn er geen aanwijzingen voor een spectaculaire daling in de jaren vijftig. De snelle daling na 1963 geeft echter te denken: hoe is deze te verklaren?

Om te beginnen is het instructief te zien aan wie de confessionelen hun stemmen verliezen: in de jaren na 1963 zijn dat nieuwe of kleinere partijen en *niet* PvdA en VVD; de PvdA verliest zelf ook stemmen in die jaren. We hebben dus niet met de lang verhoopte 'doorbraak' te maken. De winst gaat in 1967 naar de Boerenpartij, D'66 en in mindere mate naar CPN en PSP. Radicaal links, een linksliberale stroming en populistisch rechts. Dit wijst eerder op een vage anti-systeem gezindheid dan op een duidelijke verschuiving naar links of naar rechts.

Volgens mij zijn er tegen het einde van de jaren vijftig een aantal ontwikkelingen aanwijsbaar die dit fenomeen kunnen verklaren. Ten eerste de groei van de verzorgingsstaat die de verhouding tussen de burger en het politieke systeem verandert. De burgers verkrijgen een aantal juridisch objectieerbare rechten tegenover de staat: de verhouding tot de staat krijgt daardoor iets onpersoonlijks en is minder gebonden aan politieke loyaliteiten. In de lokale bureaucratieën is het steeds minder relevant of iemand die iets van de overheid moet hebben nu katholiek, protestant of iets anders is.

De koude oorlog heeft waarschijnlijk een soortgelijk effect gehad. Het ideologische schema van het anti-communisme verenigde de confessionele blokken, de sociaal-democratie en de VVD in één atlantisch blok. De verschillen tussen de zuilen werden daardoor gerelativeerd. Maar de kwestie heeft nog een andere kant: tegen 1960 wint ook de ontspanningsgedachte veld, de atlantische ideologie wordt iets minder monolithisch. Als in 1961 in een enquête de vraag wordt gesteld wie de schuld zal hebben indien er een wereldoorlog uitbreekt, geeft 39% de schuld aan de USSR, 15% verdeelt de schuld gelijkelijk over de USSR en Amerika, 3% wijst Amerika aan, 6% houdt het op China en 15% noemt andere oorzaken.³⁸ Ook andere enquête-gegevens wijzen op een afname van de koude oorlogsmentaliteit. De PSP deed in 1959 voor het eerst aan de kamerverkiezingen mee en haalt in 1963 3% van de stemmen. In 1960 vond de eerste anti-kernwapendemonstratie plaats.³⁹ We hebben dus een enigszins dubbelzinnig beeld. Aan de ene kant droeg de koude oorlog er in de jaren veertig en vijftig toe bij de traditionele politieke scheidslijnen te relativeren, maar aan de andere kant ontstaat in de kritiek op de NATO-consensus één van de ingrediënten van het anti-systeem klimaat van de jaren zestig. Dit laatste speelt een rol in de winst van PSP en CPN maar waarschijnlijk ook in de overloop van VVD naar D'66.

In samenhang met de industrialisatie, de integratie in de atlantische markt en de koude oorlog was er in de jaren vijftig een 'internationalisatie' van het culturele leven gaande, of misschien moeten we zeggen: anglo-amerikanisering. Deze werkte de nivellerings-tendens tussen de zuilen in de hand. De rechtzinnige christenen in de zuilen leverden een lange reeks achterhoede-gevechten maar steeds moesten zij zich terugtrekken op niet altijd van te voren gereed gemaakte stellingen.⁴⁰ De modernisering van journalistiek, vermaaksin-

dustrie en reclame werd voortgestuwd door de noodzaak tot concurrentie met de buitenlandse import. De hierboven al genoemde secundaire elites speelden ook op dit vlak een belangrijke rol.

Tenslotte komt er tegen het einde van de jaren vijftig een kentering in de 'spelregels' en de taal van de politiek. In zijn dissertatie uit 1962 wees Thoenes op de opkomst van een functionarissen-elite in de verzorgingsstaat. Karakteristiek genoeg ziet hij hierin een positieve ontwikkeling mits de politiek-relevante verschillen maar openlijk en duidelijk gethematiseerd worden.⁴¹ Milikowski levert in 1961 de eerste harde kritiek op de ideologie van de normaliteit in de zogenaamde onmaatschappelijkheidsbestrijding.⁴² Professor Rogier klaagt in 1958 de culturele 'inertie' van de katholieken aan.⁴³

Ook buiten de intellectuele circuits is een kentering zichtbaar. Een markant voorbeeld: in de propagandafilm van de KVP voor de verkiezingen van 1956 overweegt het klassieke pathos van de katholieke emancipatie en de verheerlijking van de eigen zuil nog totaal; maar in de propagandafilmpjes van de KVP die in 1963 op de televisie komen worden de kiezers in zakelijke en algemeen-christelijke be-woordingen toegesproken, de marsmuziek, de massa-optochten en de gedichten van Anton van Duinkerken zijn verdwenen. De taal van het politieke bedrijf wordt rond 1958-1962 zakelijker en vager. De verhalen van de verschillende partijen worden ten dele verwisselbaar. De ideologie toont een tegenstrijdig mengsel van technocratische, elitistische en democratische elementen. De 'mondigheid' van de burger wordt in algemene termen beklemtoond zonder dat er een aanwijsbare inhoud aan gegeven wordt. De intellectuele elite ontzuilt zienderogen. Het politiek systeem is in 1963 formeel gezien nog net zo verzuild als in 1950 maar het ware enthousiasme is verdwenen.

Conclusie

Uit het voorafgaande kunnen we de volgende conclusies trekken:

Ten eerste: Het is onjuist de jaren vijftig als een periode van sociale en culturele stagnatie te beschouwen. Vooral de tweede helft van de jaren vijftig is cruciaal voor de ontzuiling geweest. Meer onderzoek naar deze periode is wenselijk.

Ten tweede: De toename van de formeel-organisatorische verzuiling in de jaren vijftig ging gepaard aan ondergrondse ontzuilingsprocessen die de zuilen intern uithielden.

Ten derde: Verzuiling en ontzuiling moeten niet alleen op het niveau van het politieke systeem onderzocht worden maar ook op het niveau van het dagelijks leven en de constructie van het sociale en culturele leven.

Ten vierde: Door onderzoek naar lokale ontwikkelingen en de rol van secundaire elites in bestuur, cultuur en het intellectuele leven kan het beeld van de ontzuiling verder verfijnd worden. Zowel de klassenverhoudingen als de seksenverhoudingen moeten in het onderzoek naar de ontzuiling betrokken worden.

Ten vijfde: Een herziening van het beeld van de jaren vijftig langs de hierboven aangegeven lijnen zal bijdragen tot een beter begrip van de culturele en politieke 'revolutie' van de jaren zestig. Dat is geen luxe omdat de beeldvorming van de jaren zestig op dit moment grotendeels door mythevorming beheerst wordt.

Noten

1. Naar H. van Gelder, *25 jaar televisie, en voor straks welterusten*, Bussum z.j. In feite was het optreden van Dooyeweerd al een concessie van de VPRO. Aanvankelijk wilde men Maud Boshart, één van de actieleiders, laten optreden maar het kabinet-Drees had bedreigd in dat geval de knop om te zullen draaien, vgl. M. Boshart, *De muiterij op de Zeven Provinciën, ingeleid door H.J.A. Hofland*, Amsterdam 1978, p. 9.
2. Vgl. A. Lijphart, *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek*, Am-

sterdam 1968. H. Daalder, *Leiding en lijdelijkheid in de Nederlandse politiek*, inaugurele rede, Leiden 1964. J.Th.J. van den Berg/H.A.A. Molleman, *Crisis in de Nederlandse politiek*, Alphen a/d Rijn 1974. En voorts de artikelen van J. Bosmans en F. Gout in deel 15 van de nieuwe *AGN*.

3. Vgl. de mooie sfeertekeningen in H.J.A. Hofland, *Tegels Lichten*, Amsterdam 1972.
4. W. Kendall/E. Marx, *Unions in Europe*, Univ. of Sussex 1971, voor vergelijkende

cijfers over stakingsfrequentie. Vergelijkende cijfers over buitenechtelijke geboorten in: G.A. Kooy/M. Keuls, *Enforced Marriage in the Netherlands*, Wageningen 1967.

5. Elders heb ik dit ten dele wel geprobeerd, S. Stuurman, *Verzuiling, kapitalisme en patriarchaat*, Nijmegen 1983.
6. Zie de grafiek in M. van de Vall, *De vakbeweging in de welvaartsstaat*, Meppel (1963) 1967, p. 117.
7. *NIPO-persbericht* nr. 485.
8. *NIPO* 369, 740, 776.

9. Van de Vall, *op cit.*, P.J.A. ter Hoeven, *Arbeidersprotest en vakbeweging*, Leiden 1963. H. Hoefnagels, Nederland een sociaal paradijs?, *Sociologische Gids* VIII, 6; nov.-dec. 1961.
10. Al deze geg. naar CBS, *Tachtig Jaren Statistiek in tijdreeksen*, Den Haag 1979; en W.H. Douma, *Het Gezin tussen Verleden en Toekomst*, Wageningen 1975.
11. *NIPO* 431, 743.
12. *NIPO* 519, 609, 854, 995.
13. E.W. Hofstee, *Korte demografische geschiedenis van Nederland van 1800 tot heden*, Bussum 1981, p. 100.
14. J.J.M. van Tulder, *De beroepsmobiliteit in Nederland van 1919 tot 1954*, Leiden 1962, p. 220.
15. A. Bartels, *Een eeuw middelbaar onderwijs 1863-1963*, Groningen 1963, p. 63, 286.
16. L.E. van Rijswijk-Clerkx, *Moeders, kinderen en kinderopvang*, Nijmegen 1981, p. 336.
17. *NIPO*, 785.
18. J. Goudsblom, *De nieuwe volwassenen*, Amsterdam 1959.
19. G.A. Kooy, Ontwikkelingen met betrekking tot de intieme levenssfeer, in: *Nederland na 1945*, Deventer 1980, p. 52.
20. Goudsblom, *op cit.*, p. 171.
21. *NIPO* 592, 593.
22. CBS, *Tachtig Jaren. CBS, Buitenechtelijke geboorten 1840-1973*, Den Haag 1975. Hofstee, *Korte demografische geschiedenis*.
23. H.J. Heeren (red.), *Huwelijksleeftijd in Nederland*, Meppel 1973, p. 155.
24. J.M. den Uyl, Kerk en maatschappelijk denken, *Socialisme en Democratie* 1954, p. 758.
25. E. Blok, *Loonarbeid van vrouwen 1945-1955*, Nijmegen 1978.
26. *NIPO* 368.
27. *NIPO* 295, 523.
28. Zo Zijn Wij. *De eerste vijftientig jaar NIPO-onderzoek*, Amsterdam 1970, p. 23. M. Grunell, *Thuis in de jaren vijftig. Beelden uit een generatie moeders* (doct. scr. Univ. v. Amsterdam), 1982, p. 36-37. Over de discriminatie van ongeh. moeders, *NIPO* 83 (1947).
29. Hoogveld-inst. *Moderne Jeugd op Weg naar Volwassenheid*, Den Haag 1953, p. 185. J.L. Meyer, *Sociale Atlas van de vrouw*, Den Haag 1977, p. 84.
30. Vgl. bijv. J.E. Ellemers, Ontwikkeling van de samenleving, in: *Nederland na 1945*, Deventer 1980, p. 14-16. De toename van de formeel organisatorische verzuiling was al vastgesteld door Kruijt en Goddijn in hun bijdrage aan de sociologische bundel 'Drift en Koers'.
31. M. Fennema, Professor Lijphart en de Nederlandse politiek, *Acta Politica* 1976, 1, p. 73. C.P. Middendorp, *Ontzuiling, politisering en restauratie in Nederland*, Meppel 1979, kijkt wel naar cultureel-politieke veranderingen maar besteedt in het geheel geen aandacht aan de jaren vijftig. Hetzelfde geldt voor R. Abma, Hegemonie en tegenkultuur, *Psychologie en Maatschappij*, 13 (1980), p. 480-493.
32. De resultaten van het onderzoek in Den Bosch zullen in 1985 onder redactie van Tj. Akkerman gepubliceerd worden.
33. G. van der Kroon, *In de woestijn van de moraal. Een documentaire over de katholieke moraal in Nederland in de jaren 1945-1965*, Ambo 1965, p. 124.
34. Vgl. P. Luykx, De veranderende houding van de Nederlandse katholieken inzake homosexualiteit, *Groniek* 6, jan. 1980. H. Westhoff, De moraal van het verhaal, in: *Tussen Jeugdzorg en Jeugdemancipatie*, Baarn 1979. A. Sommer, Huwelijksmoeilijkheden in de jaren vijftig en zestig, *Psychologie en Maatschappij* 22, maart 1983. Vgl. ook R. Abma, De Katholieken en het psy-kompleks, *Grafiet* 1, winter 1981-82.
35. J. Hendriks, *De emancipatie van de gereformeerden*, Alphen a/d Rijn 1971, 230. Zie voor de ontwikkeling bij de hervormden: Nelleke de Jong, Van Onzedelijkheid tot ongezond, *Socialisties-Feministische Teksten* 8, Amsterdam 1984.
36. De ruimte ontbreekt hier dieper op in te gaan. In elk geval is bekend dat de kerkelijkheid in de officiële volkstellingscijfers te hoog wordt geschat. Bij de enquête 'God in Nederland' in 1966 zei 33% van de respondenten niet tot een kerkgenootschap te horen. Maar het CBS geeft voor 1960 18% onkerkelijken en voor 1971 23%.
37. N.P. Passchier: De deconfessionalisering in geografisch perspectief: de neergang van de KVP 1963-1972, in: J.M.M. van Amersfoort e.a. (red.), *Een Wereld van Staten*, Alphen a/d Rijn-Brussel 1981.
38. *NIPO* 853.
39. K. Huisman, *Ban de Bom. De beweging tegen kernwapens 1960-1969*, Amsterdam 1981, p. 30.
40. Zie b.v. J. van Lieshout, *Het kan wel op al is het lekker. Het dagelijks leven van kleine man tot Jan Modaal zichtbaar gemaakt in 50 jaar reclame*, Bussum 1980, over confessionele pogingen tot censuur in advertenties.
41. P. Thoenes, *De elite in de verzorgingsstaat*, Leiden 1962.
42. H.Ph. Milikowski, *Sociale aanpassing, niet-aanpassing, onmaatschappelijkheid*, Arnhem 1961.
43. L.J. Rogier, *Het verschijnsel der culturele inertie bij de Nederlandse katholieken*, Amsterdam 1958.

Verzuiling, kapitalisme en patriarchaat Een nieuwe visie op het ontstaan en de functie van de verzuiling

J.J. Dankers

De Amsterdamse politicoloog Siep Stuurman neemt in zijn onlangs verschenen proefschrift *Verzuiling, kapitalisme en patriarchaat* (Nijmegen 1983) stelling tegen een aantal gevestigde opvattingen over de Nederlandse geschiedenis van de laatste anderhalve eeuw. Met name het ontstaan en de rol van de verzuiling, die volgens hem kan worden opgevat als 'een specifieke vorm van klassehegemonie,

maar evenzeer als een bijzondere vorm van patriarchaat' (p. 14), worden door hem in een nieuw perspectief geplaatst. Het debat over oorzaken en functie van de verzuiling dateert al uit de jaren vijftig. Pas toen het zuilensysteem na de Tweede Wereldoorlog door de PvdA ter discussie werd gesteld, ging men zich intensiever bezig houden met de studie van het verschijnsel verzuiling. In de discussie over de

verzuiling stonden twee benaderingswijzen tegenover elkaar. Enerzijds de benadering van de Nederlands Hervormde socioloog Kruijt, die de zuilen definieerde als 'blokken van maatschappelijke organisaties' op levensbeschouwelijke grondslag. Aan de andere kant stond de structureel-functionalistische benadering van Van Doorn en Schöffer. In hun visie vervullen de zuilen de functie van integratie

*Staatsraad (ex-minister van defensie) Mr. Dr. L.N. Deckers (l.) en Prof. G.H.L. Zeegers (r.), resp. kapittelheer en kanselier van de Commanderie Nederland van de Orde van het Heilig Graf (uit: M. van der Plas en J. Roes, *De kerk gaat uit*, Bilthoven 1973, p. 43).*

van de verschillende maatschappelijke groeperingen in het Nederlandse politieke systeem. Stuurman wijst deze beide benaderingswijzen af.

Het is echter vooral het bekende werk over de verzuiling van A. Lijphart, *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek*, waarop de kritiek van Stuurman zich richt. Lijphart, die de functionaristische benaderingswijze van Van Doorn en Schöffers overneemt, ziet de verzuiling in de eerste plaats als een middel om de politieke stabiliteit te verzekeren. De verzuiling functioneerde als een pacificatiesysteem in een samenleving die zowel religieus als sociaal-economisch verdeeld was. Stuurman vindt dat Lijphart daarbij veel te gemakkelijk aanneemt dat de integratiemechanismen van de zuilen ook werkelijk effectief waren. Bovendien is Lijphart's definitie van een zuil niet erg scherp. Zowel religieuze scheidslijnen als klassentegenstellingen worden door hem als criterium voor een zuil gehanteerd. Daardoor is er theoretisch geen verschil meer tussen klasse en zuil, zij worden niet als sociale structuren van verschillende aard onderscheiden. Stuurman wil dit vermijden door verzuiling te beperken tot godsdienstig-politieke blokvorming (p. 11). In zijn ogen zijn er dus maar twee 'echte' zuilen: de rooms-katholieke en de protestants-christelijke.

Het grootste bezwaar heeft Stuurman echter tegen de indruk die Lijphart wekt in zijn werk, dat de stabiliteit in de Nederlandse politieke verhoudingen verklaard

kan worden door de verzuiling. De verzuiling wordt door Lijphart beschreven als een sociaal en politiek systeem waarin enkele elites, die de massa effectief beheersen, door een compromissenpolitiek de macht weten te behouden. De volgzzaamheid van de achterban wordt vervolgens 'verklaard' door de passiviteit die kenmerkend zou zijn voor het Nederlandse volkskarakter. Hiermee is, aldus Stuurman, nog niets verklaard, Lijphart heeft alleen de werking van het politieke bestel zoals dat in Nederland tussen 1920 en 1960 functioneerde, beschreven. Een werkelijke verklaring voor het succes en de omvang van de verzuiling in Nederland is nog niet gevonden.

In zijn proefschrift probeert Stuurman een antwoord te vinden op de vraag welke maatschappelijke krachten verantwoordelijk waren voor de verzuiling. Na een uitvoerige analyse van de processen die tot het ontstaan van de verzuiling hebben bijgedragen, tracht hij hieruit de conclusies te trekken die een verklaring van dit specifieke Nederlandse verschijnsel mogelijk maken.

Een natie in beroering

De verzuiling moet volgens Stuurman worden opgevat als een *proces*. De periode waarin de verzuiling ontstond, tussen de grondwetsherziening van 1848 en de pacificatie van 1917, werd gekenmerkt door een groot aantal ingrijpende sociale en politieke veranderingen. Pas achteraf

werden deze ontwikkelingen samengebracht onder de gemeenschappelijke noemer van de verzuiling.

De jaren 1848 tot 1917 werden in ons land beheerst door een drietal problemen die nauw samenhangen met de vorming van de moderne staat. In de eerste plaats moest de verdeling van de macht in de staat in de 19e eeuw opnieuw geregeld worden. De nieuwe liberale burgerij was gewikkeld in een langdurige strijd om de macht met de oude oligarchie van landadel en stadsregenten. Ten tweede beheerste, wat in die tijd genoemd werd de 'sociale quaestie', alle maatschappelijke vraagstukken. Armoede en werkeloosheid waren uiteraard een sociaal probleem, maar werden evenzeer beschouwd als een vraagstuk van orde. Hoe moesten nieuwe groepen als arbeiders, vrouwen en kleine burgerij worden ingevoegd in de staat? Tenslotte werd de verhouding tussen kerk en staat problematisch. De traditionele 'protestantse natie' moest zodanig worden omgevormd, dat ook andere gelovigen en niet-religieuze gezinden als normale burgers van het politieke leven deel uit konden maken.

Deze drie vraagstukken werkten in alle concrete sociale en politieke kwesties in deze periode door.

In diezelfde jaren vormden maatschappelijke groeperingen als de arbeidersklasse, de burgerij en de boeren zich tot actieve krachten in de samenleving. Zij werden zich bewust van hun gemeenschappelijke belangen, hun binding met de kerk en de staat. Daardoor gingen zij deel uit maken van de moderne politieke strijd, waarin massapartijen de hoofdrol speelden. Voor de confessionelen verliep dit proces, dat gepaard ging met de vorming van de moderne natie, in de vorm van de verzuiling. Binnen de verschillende maatschappelijke groepen bestonden facties van 'verzuilers' en hun tegenstanders.

De verzuilde samenleving, zoals die in Nederland ontstond, moet volgens Stuurman worden gezien als het resultaat van een langdurige strijd tussen deze beide facties. Daarbij stond geen van beide groeperingen het einddoel van de verzuilde samenleving bewust voor ogen.

Natie-vorming en verzuiling waren, aldus Stuurman, twee kanten van één historische beweging: de geschiedenis van de strijd om de verzuiling is tevens de geschiedenis van de strijd om de vorming van de Nederlandse natie (p. 99). Deze strijd wordt vervolgens belicht vanuit een viertal verschillende gezichtspunten: de schoolstrijd, de klassenstrijd, de strijd om de emancipatie van de vrouw en de krachtsverhouding tussen liberalen en confessionelen in het staatsapparaat.

Schoolstrijd en natie-vorming

De schoolstrijd wordt door de meeste historici beschouwd als de belangrijkste oorzaak van de organisatorische verzuiling. Stuurman ziet de schoolstrijd vooral als een uiting van de problemen die samenhangen met de vorming van de moderne Nederlandse natie. Van oudsher werd de Nederlandse natie namelijk gezien als een 'protestantse natie', waarin de Hervormde Kerk de boventoon voerde. Dit betekende echter dat niet alle burgers deel uit konden maken van die natie. Tegenover deze opvatting stond een democratische traditie die scheiding van kerk en staat als een voorwaarde voor een homogene natie zag. Na de grondwetsherziening van 1848 groeide de spanning tussen de idee van de 'protestantse natie' en de liberale principes van scheiding van kerk en staat, algemeen kiesrecht en vrijheid van onderwijs. Het onderwijs werd door Thorbecke en de zijnen gezien als een natie-vormende instelling, die niet mocht worden beheerst door onderling strijdende confessionelen. Door de economische ontwikkeling die vanaf ± 1870 in ons land plaatsvond, werd de sociale kwestie steeds dringender. Daarnaast waren de midden groepen van kleine burgerij en boeren in opkomst: het 'volk achter de kiezers' begon zich te roeren. Hierdoor werd de uitbreiding van het kiesrecht een brandende kwestie. Het groeiend zelfbewustzijn van de midden groepen leidde al snel tot een verscherping van de strijd om de liberale schoolpolitiek, want hoewel ook de confessionelen een verband legden tussen sociale kwestie en schoolpolitiek, zagen zij het onderwijs toch in de eerste plaats als een middel tot gezagsbevestiging. De heftige strijd van de orthodoxe protestanten tegen het neutrale onderwijs leidde tot een begin van organisatorische verzuiling bij de anti-revolutionairen. Bij de katholieken was dit voornamelijk niet het geval.

De schoolstrijd bracht in de politiek vooral de tegenstelling tussen het liberale machtsblok en de confessionelen naar voren. De confessionelen wisten een hecht bondgenootschap tussen heersende klasse, boeren en kleine burgerij tot stand te brengen. Zij verwachtten dat de 'zelfwerkzaamheid der maatschappij', via organisaties als scholen en verenigingen, van onderaf een christelijke natie zou vormen. De vorming van een moderne homogene natie, door volksverlichting volgens liberale principes, wezen zij af.

Toch was de schoolstrijd volgens Stuurman niet meer geweest dan een aanzet tot de verzuiling. Het had slechts tot een begin van organisatie bij de anti-revolutionairen geleid, de katholieken bleven verdeeld en ongeorganiseerd. Het was de

strijd om de integratie van de arbeidersklasse in de natie die werkelijk zou leiden tot wat later de 'verzuiling' genoemd werd.

Om de verzuiling van de arbeid

De vraag hoe de arbeidersklasse sociaal, politiek en cultureel in de natie geïntegreerd kon worden, vormde de kern van wat aangeduid werd als de 'sociale kwestie'. Dat de verzuiling, de sociale en politieke organisatie van de arbeidersklasse op basis van hun geloofsovertuiging, hiervoor de oplossing zou bieden, werd rond 1900 nog door niemand voorzien. De strijd tussen kapitaal en arbeid, die in deze jaren verhevigde, werd door velen voor onoplosbaar gehouden.

Aanvankelijk had het optreden van de confessionelen op het gebied van de sociale organisatie weinig betekenis. Zij reageerden voornamelijk op 'het kraaien van de roode haan': daar waar de socialisten vaste grond onder de voeten dreigden te krijgen, werden de confessionele arbeiders snel bijeengebracht onder de beschermen-

hun eigen geloofsrichting. Daar waar de eerste organisaties voor godsdienstige arbeiders ontstonden, in de Mijnstreek en de Twentse textielindustrie, droegen deze vaak een interconfessioneel karakter. De interconfessionelen gingen ervan uit dat religie een 'privaat'-zaak was en dat de kerk geen directe of indirecte invloed op het sociale en politieke leven behoorde te hebben. Daartegenover stonden de clericale en confessionele standpunten: de religie moest volgens deze opvattingen wel het karakter van de organisatie bepalen. Het interconfessionalisme vond haar sterkste vertegenwoordiger in de vakbond Unitas. Deze bond hield er vrij moderne opvattingen over vakstrijd en -organisatie op na. Zij was wars van elke bemoeienis van geestelijken.

Het interconfessionalisme was in de ogen van de katholieke geestelijkheid een bedreiging van hun gezag en daarmee een bedreiging van de maatschappelijke orde. Nadat de spoorwegstakingen van 1903 de grote stoot tot vakorganisatie bij de confessionelen hadden gegeven, begon de katholieke kerk een offensief tegen het interconfessionalisme. De katholieke arbeiders werd verboden nog langer lid te blijven van Unitas op straffe van onthouding van de sacramenten. Dit betekende in feite de ondergang van het interconfessionalisme in het katholieke kamp, die beslissend zou blijken voor het succes van de verzuiling.

De strijd om de organisatie van de arbeiders eindigde met een overwinning van de katholieke verzuilers. Het interconfessionalisme moest het onderspit delven. Daardoor zagen ook de protestants-christelijke arbeiders zich genoodzaakt zich in een eigen, verzuilde organisatie te verenigen. De greep van de confessionele organisaties op de arbeiders was echter nooit compleet, ook binnen de zuilen bleven klassentegenstellingen bestaan.

De integratie van de arbeidende klasse in de natie kwam tot stand door sociale wetgeving en algemeen kiesrecht. Door middel van ideologische en organisatorische verbanden werden delen van de arbeidersklasse betrokken bij het sociale en politieke leven. De organisatie van de katholieken als een aparte hechte eenheid naast het anti-revolutionaire blok, bepaalde het karakter van Nederland als verzuilde natie (p. 191).

Zedelijkheid en gezin

Stuurman brengt een nieuw element in de discussie over de verzuiling door een onmiddellijk verband te leggen tussen het ontstaan van de verzuiling en het vraagstuk van de zedelijkheid. Door de snelle

de mantel van hun geestelijke herders. Rond 1895 kan echter nog steeds niet van een verzuilde arbeidersklasse worden gesproken. De strijd tegen het rode gevaar was op zich niet voldoende om de verzuiling van de arbeidersorganisaties te bewerkstelligen.

Voor de katholieke en protestantse arbeiders was het lang niet vanzelfsprekend dat zij zich aansloten bij de organisaties van

industrialisering en urbanisatie in de tweede helft van de 19e eeuw kwam het traditionele gezinsleven steeds meer onder spanning te staan. De rol van de vrouw in het gezin en de christelijke seksuele moraal waren geen vanzelfsprekendheden meer. Door het individualistische liberalisme, het socialisme en feminisme werd een moderne visie op gezin, huwelijk en seksualiteit aangehangen en verbreid. De confessionelen zagen dit als een aanslag op de christelijke huwelijksmoraal en de fundamentele positie van het gezin in de samenleving. De strijd om de vernieuwing van 'de zedelijkheid' en het behoud van 'het gezin' kan worden beschouwd als een onderdeel van de strijd om de verzuiling. In deze strijd stonden verschillende 'politieken van het persoonlijke' tegenover elkaar.

De sociale en economische ontwikkeling die aan de bedreiging van de zedelijkheid ten grondslag lag, kon niet worden gekeerd, maar het moderne cultuurpatroon kon wel zodanig worden beïnvloed dat een grote mate van conformiteit aan de christelijke moraal en de zedelijke praktijk in huwelijk en gezin behouden bleef. De confessionele partijen wisten hun opvattingen over zedelijkheid en fatsoen aan de natie op te leggen. Het aannemen van de zedenwetgeving van de katholieke minister Regout door de Tweede Kamer in 1911, was hiervan het symbool. De liberale opvattingen die in de jaren '80 en '90 in de wetgeving met betrekking tot de openbare zeden gedomineerd hadden, waren nu duidelijk verdrongen.

De vorming van de zuilen was onder meer het resultaat van de confessionele strijd tegen de liberale en feministische principes. Enerzijds wilden de confessionelen het gezin afschermen tegen de bemoeienis van de overheid, anderzijds wilden zij huwelijkspraktijk en gezinsleven doordringen van een christelijke moraal. De oplossing voor dit dilemma was de organisatie in zuilen die van bovenaf de christelijke normen oplegden en dit toch niet overlieten aan de staat. De zuilen waren het confessionele antwoord op de liberale conceptie van de staat als een associatie van individuele burgers.

De liberale machtspositie

Ondanks de sterke positie die de confessionelen door de sociale organisatie en morele disciplineren van de massa wisten op te bouwen, beheersten zij niet de Nederlandse samenleving. De liberalen domineerden in het staatsapparaat, de economie functioneerde volgens liberale principes en in het intellectuele leven bleven de confesso-

nelen tot vóór in de 20e eeuw in een minderheidspositie. De Nederlandse staat, zoals die tussen 1870 en 1920 werd ingericht, was liberaal.

De sterke positie van de liberalen werd echter aangetast door de opkomst van nieuwe maatschappelijke groeperingen, die een plaats in het politiek bestel opeisten. De liberalen kwamen te staan voor de keuze tussen een consequent doorvoeren van hun egalitaire principes en het behoud van hun machtsverwicht. Dit leidde tot verdeeldheid in eigen gelederen. Doordat de liberalen er niet in slaagden hun rationalistische maatschappijvisie in brede lagen van de bevolking te doen doordringen kregen zij geen greep op de massa. De organisatie van de massa moesten zij overlaten aan de confessionelen en de socialisten.

De organisatie van het potentiële electoraat in moderne politieke partijen werd het eerst ter hand genomen door de anti-revolutionairen. Tegenover het liberale overwicht in het staatsapparaat en het intellectuele leven stelde Kuyper de organisatie van de 'kleine luyden' en de oprichting van een eigen universiteit. De katholieken bleven verdeeld tussen liberaal en conservatief. Omdat het eerder de Katholieke Kerk was dan een katholieke massapartij die het kiezersvolk mobiliseerde, bleven de onderlinge tegenstellingen onder de oppervlakte.

De strijd om de kieswet-Tak in de jaren '90 werd gevoerd rond de vraag in welk tempo de arbeidersklasse politiek moest worden geïntegreerd. Deze vraag dwong de partijen tot een politieke stellingname die leidde tot een scheuring in de ARP. De elitair-conservatieve groepering, die later de CHU zou vormen, stapte uit de partij. Onder de katholieken overheerste het conservatieve standpunt, mede omdat men bang was anders de fragiele eenheid te verstoren. Daardoor bleef lange tijd het gezag van de hiërarchie gehandhaafd en werd de organisatie van een formele katholieke partij uitgesteld. De organisatie van de katholieken concentreerde zich op het sociale leven.

In de jaren 1905-1910 wisten de confessionelen hun electorale basis te consolideren, interne tegenstellingen ten spijt. Tijdens de spoorwegstakingen en de Novembercrisis van 1918 bleken de confessionelen de enigen die greep hadden op de maatschappelijke krachten. Zij waren in staat het socialistische gevaar in te dammen. De samenwerking tussen katholieken en protestants-christelijken kwam tot stand onder het motto 'tegen de revolutie het Evangelie'. Dat de tegenstelling geloof en ongeloof ook een klasse-politieke beteke-

nis had, is voor Stuurman een uitgemaakte zaak. De antithese werd steeds meer een tegenstelling tussen de burgerlijke partijen en de sociaal-democratie. De verdeeldheid van de linkerzijde versterkte nog de positie van de confessionelen. Na 1910 kan dan ook met recht gesproken worden van een verzuiling van het politieke systeem.

Dat wil echter nog niet zeggen dat de staat verzuild was. De liberale elite was nog steeds het sterkst vertegenwoordigd in het bestuursapparaat en de wetenschappelijke intelligentsia. De banden tussen de confessionelen en het bestuursapparaat bleven zwak, ook hier domineerde de liberale ideologie. De confessionele kapitaalbezitters lieten zich niet in het keurslijf van de verzuilde organisatie dwingen. De uitbreiding van het kiesrecht tastte weliswaar de sociaalpolitieke positie van de liberalen aan, maar het liberalisme bleef overheersen in kapitaal, staatsapparaat en intellectueel leven. Er ontstond een liberaal-confessionele staat als specifiek Nederlandse vorm van de moderne burgerlijke staat. (p. 297).

Drie oorzaken

In zijn conclusies probeert Stuurman ten slotte een antwoord te vinden op de vraag: 'waarom ontstond de verzuiling?'

Het relatief grote succes van de verzui- lingsstrategieën in de Nederlandse samenleving is terug te voeren op drie complexen van oorzaken. Theoretisch is Stuurmans verklaring geënt op het historisch-materialisme. Het ontstaan van de verzuiling wordt uiteindelijk teruggevoerd op de sociaal-geografische structuur van Nederland. De bijzondere vorm van klasse- en sekseverhoudingen vormen de 'bovenbouw' die uit de 'basis' van produktiewijzen kan worden afgeleid.

De moderne industriële en agrarische ontwikkeling werd hier te lande gekarakteriseerd door een combinatie van modern-kapitalistische, vroeg-kapitalistische en pré-kapitalistische of feodale structuren. Het al dan niet voortbestaan van feodale, overherige structuren in verschillende delen van het land was, samen met de vlevlechting van verschillende produktiewijzen, bepalend voor de geestesgesteldheid van de bevolking. Het samenspel van deze factoren bracht regionaal verschillende vormen van godsdienst voort, waardoor de ongelijke ontwikkeling van de verzuiling per streek verklaard wordt. Het karakter van de religieuze beleving was afhankelijk van het basispatroon van overherigheid en kapitalistische verhoudingen. De religie is

dus de afhankelijke variabele.

De strijd tegen socialisme en feminisme was eveneens een belangrijk element in het ontstaan van de verzuiling. Het was de reactie op de emancipatiebeweging van arbeiders en vrouwen, die de aanzet gaf tot de verzuilde organisatie. Bij de pacificatie van 1917 bleek dat de tegenstelling tussen de burgerlijke partijen en de sociaal-democraten zwaarder woog dan de antithese. Maar, deze zogenaamde 'samenwerkingstheorie' kan slechts gedeeltelijk het ontstaan van de verzuiling verklaren. Juist het samengaan van deze sociale strijd met het bovenomschreven basispatroon bepaalde het karakter en succes van de verzuiling in Nederland.

Tenslotte speelden de specifieke kenmerken van de Nederlandse politiek in de 19e eeuw een rol. Stuurman verwerpt de veel aangehangen theorie dat de verzuiling voortkwam uit een lange traditie van pacificatie en compromissen, die reeds in de Republiek haar oorsprong vond. Nederland bleef, ook na 1848, een oligarchische standenstaat. De politieke verhoudingen werden bepaald door de tegenstelling aristocratie-democratie binnen de heersende klasse. Ook een nationalistische beweging maakte in Nederland weinig kans: er werd een strikte neutraliteitspolitiek gevoerd. In deze politieke constellatie ontbraken de voorwaarden voor het ontstaan van een conservatieve massapartij. De confessionelen konden een massa-aanhang verwerven, juist omdat een conservatieve partij in Nederland ontbrak. Zij namen in de Nederlandse politiek de plaats in die in andere landen door conservatieven en nationalistinnen werd ingenomen.

Het was de combinatie van het Nederlandse sociaal-geografische patroon, de gevolgen van de sociale conflicten die de sociaal-economische ontwikkeling hier voortbracht en de typische politieke verhoudingen, die het ontstaan en succes van de verzuiling verklaren.

Een nieuwe synthese

Is hiermee nu het specifiek Nederlandse verschijnsel verzuiling verklaard?

De studie van Stuurman heeft zeker de verdienste dat zij de verzuiling niet terugvoert op vage begrippen als lijdelijkheid en volgzaamheid eigen aan het Nederlandse volkskarakter, en neiging tot compromissen en pacificatie in de heersende facties. Zijn visie biedt ook vaak andere perspectieven dan de totnogtoe gebruikelijke. Het verband dat hij legt tussen de strijd om 'het gezin', de rolverdeling tussen man en vrouw en het ontstaan van de verzuiling, is zeker nieuw. Men kan zich

echter wél afvragen of dit inzicht misschien meer is bepaald door de tegenwoordige belangstelling voor deze problematiek, dan door het gewicht van deze kwesties in die tijd.

Ook het verklaren van verschillen in godsdienst en geestesgesteldheid door sociaal-geografische structuren maakt soms een wat vergezochte indruk. Maakt het werkelijk iets uit voor de religieuze beleving van de betrokkenen of deze verklaard kan worden door economische machtsverhoudingen of resten van feodale structuren? Dit is wat men het meest mist in dit werk: enig begrip voor de persoonlijke betekenis die de godsdienst en de zuilen hadden voor de betrokkenen. Het waren niet alleen

structuren waardoor klassenstrijd en veranderende gezinsverhoudingen werden beheerst en door de heersende klasse in goede banen geleid. De zuilenorganisatie bood de individuele gelovige zeker ook mogelijkheden tot belangenbehartiging en maatschappelijke ontplooiing. Het was voor velen een manier om deel te nemen aan het maatschappelijk leven, al had dit zeker ook zijn beperkingen.

Dat Stuurman dit element over het hoofd ziet, is waarschijnlijk het gevolg van zijn definitie van een zuil als 'godsdienstig-politiek blok'. De emancipatorische functie van de zuilen wordt daardoor in feite onderbelicht.

Uit: M. van der Plas en J. Roest, De kerk gaat uit, p. 230.

Uit het werk van Stuurman krijgt men de indruk dat de religieuze segmentatie eerder gezien moet worden als het gevolg van de verzuiling i.p.v. één van de oorzaken. Deze visie lijkt mij nauwelijks te verdedigen. Godsdienstige tegenstellingen hebben, al dan niet verbonden met andere belangen, altijd een belangrijke rol ge-

speeld in conflicten in de Nederlandse geschiedenis.

Al met al blijft het toch een 'tour de force' een gebied in de Nederlandse geschiedenis waar al zoveel over geschreven werd, opnieuw te belichten met een eigen visie en er een eigen, afgewogen oordeel over te

vellen. Dit is destemeeer bewonderenswaardig omdat Stuurman zich hierbij voornamelijk heeft gebaseerd op reeds bestaande literatuur. Zijn werk kan daarom beschouwd worden als een nieuwe synthese van eerder onderzoek en vroegere publikaties, waarbij door Stuurman op andere punten de nadruk wordt gelegd.

Iwan Toergenjev: Vaders en Zonen (1861)

E.M. Janssen Perio

De figuur van de medische student Bazarov in het beroemdste boek over een generatieconflict: *'Vaders en Zonen'* van Toergenjev (1818-1883) is onsterfelijk geworden als het voorbeeld van een protesterende en provocerende jongeling, die men in onze jaren '60 – dus bij benadering honderd jaar later – een 'provo' zou noemen, en die zichzelf in het toenmalige Rusland als 'nihilist' betitelde; wat men vrij zou kunnen vertalen als: iemand die lak heeft aan alles (in de Oudheid heette dat een 'cynicus' en huisde het toenmalige prototype Diogenes, naar verluidt, in een ton).

Dat deze romanfiguur Bazarov geen verzinsel van Toergenjev is geweest, maar aan een levend voorbeeld werd ontleend, weten wij van een getuigenis van Toergenjev zelf, die over dit toen al fel omstreden personage heeft geschreven: *'Daar ik niet in hoge mate de gave van de vindingrijkheid bezit, heb ik altijd de behoefte aan een hechte basis gevoeld, waar ik mijn voeten stevig op kon neerzetten. Hetzelfde gebeurde met Vaders en Zonen; als model van de hoofdpersoon, Bazarov, diende mij een jonge dokter uit de provincie, die mijn aandacht had getrokken (hij is kort voor 1860 gestorven). In die voortreffelijke jongeman belichaamde zich in mijn ogen dat ternauwernood ontloken, nog vaag tastende beginsel dat men later nihilisme zou noemen'* (ontleend aan 'I.S. Toergenjev, Herinneringen. Vertaald door Charles B. Timmer, in *'Privé-Domein'* Nr. 26, p. 119; De Arbeiderspers, Amsterdam 1974)

De Russische literatuur van de vorige eeuw blijft een fascinerend verschijnsel; in een gebied dat vele kenmerken vertoont van wat wij tegenwoordig vriendelijk de 'ontwikkelingslanden' noemen, bloeide toen een literatuur op, die in de geschiedenis van de mensheid haar weerga niet vindt. Boeiend is deze literatuur zowel door de algemeen-menselijke problemen die hier aan de orde komen als door de weerspiegeling die zij toont van de toestanden en wantoestanden van de Russische maatschappij en het Russische regiem van die tijd. De onhoudbaarheid van dit stelsel zou tenslotte leiden tot de Russische revolutie van 1917, die niet alleen een geweldige invloed zou uitoefenen op onze eeuw, maar die ook de geschiedenis van het negentiende eeuwse Rusland het stempel zouden opdrukken (zeker in de schoolboeken) van een voorspel tot deze revolutie.

De geldende programmering van het geschiedenisonderwijs heeft de behandeling van de vorige eeuw onder een zware druk geplaatst, en ook deze 'voorgeschiedenis' is over het algemeen geslonken of gereduceerd tot een paar algemene aanduidingen m.b.t. de genoemde onhoudbaarheid van het Russische 'ancien régime'. Dit betekent ook dat men doorgaans weinig gelegenheid meer zal hebben om enige aandacht te besteden aan de Russische literatuur van de 19e eeuw; over deze gelegenheid beschikte men vroeger – zoals ik uit eigen ervaring weet – wel degelijk.

Ik vind dit niet alleen jammer op grond van een persoonlijke voorliefde, maar ik meen in deze situatie ook een zekere spanning te ontwaren tot een in Nederland bepaald niet afgenomen belangstelling voor de Russische literatuur. Deze belangstelling is, zoals men weet, niet het minst gestimuleerd door de vertalersactiviteiten van een naoorlogse generatie van Slavisten en door de Russische bibliotheek

van de uitgever G.A. van Oorschot. Dat deze onvolprezen uitgave, die tot nu toe als enige tekortkoming haar prijzigheid had, nu in een goedkope uitgave begint te verschijnen, zal de aandacht voor deze literatuur wel versterken.

Misschien niet de belangrijkste, maar zeker wel de sympathiekste onder deze Russische schrijvers van de 19e eeuw (dit laatste vooral vergeleken met moeizame genieën als Tolstoj en Dostojewskij) was Iwan Toergenjev, die in 1818 is geboren uit een adellijke familie (als zo vele van deze schrijvers) en die in 1883, dus ongeveer honderd jaar geleden, in Parijs stierf; sedert 1863 leefde hij in het buitenland. Zijn beroemdste roman: *'Vaders en Zonen'*, was twee jaren eerder, in 1861, verschenen en werd toentertijd al de inzet van een felle en zeker niet alleen literaire discussie. Ook leidde dit geschrift tot problemen met de Russische overheid, die – zoals bekend – ook toen al rijkelijk wantrouwig was, zij het bepaald vrijzinnig vergeleken met het bolsjewistische regiem.

Dit boek is vooral beroemd geworden, ook buiten Rusland, omdat het de figuur introduceerde van de 'nihilist' in de persoon van de medische student Bazarov, en tegelijkertijd het begrip van het 'nihilisme'. Dit begrip is niet uitgevonden door Toergenjev; het was in het begin van de eeuw al in de circulatie gebracht door Duitse filosofen. Door dit boek van Toergenjev kwam het echter in de publiciteit, waartoe ook Dostojewskij heeft bijgedragen, in wiens romans (*'Demonen'* en *'De gebroeders Karamazow'*) nihilisten een rol spelen – zij het van een ander en veel fanatieker type dan de hoofdpersoon van Toergenjews boek.

De problematiek van het 'nihilisme' als stelsel van radicale waarde-ontkenning

(om slechts één mogelijke omschrijving te geven) is niet van dien aard dat alle leerlingen (van, uiteraard, een 'bovenbouw') hiervoor begrip zullen kunnen opbrengen, aangenomen dat de docent zelf weet waar het om gaat. Toch geloof ik dat deze problematiek voor veel 'adolescenten' (in de ruimere betekenis van het woord) in beginsel van belang is, omdat zijzelf vaak worstelen met problemen van hun oriëntatie op het leven in verband met 'waarden' die door ouderen en ouders worden overgeleverd en ten dele ook opgelegd en die zijzelf, zoals bekend, niet altijd gretig accepteren.

De titel van Toergenjews roman maakt al duidelijk dat het hier om een generatieconflict gaat, waarbij de medische student Bazarow, die zich zelf 'nihilist' noemt, de typische vertegenwoordiger is van een uiterst kritische en opstandige, jonge generatie, die op demonstratieve wijze lak

heeft aan de mooie beginselen van de oude lui. De oudere generatie is in deze roman vooral belichaamd in de oom van een vriend van Bazarow, die met zijn wat pretentieuze en liberaal-getinte idealisme de jonge beeldenstormer Bazarow hogelijks irriteert. De vinnige woordenstrijd tussen deze twee persoonlijkheden vormt in dit boek een hoogtepunt; hier wordt in de termen van de twee tegenstanders zelf duidelijk, wat men vóór en tegen dit zgn. 'nihilisme' kon en kan aanvoeren. Het is overigens duidelijk dat Bazarow in wezen geen typische nihilist is, omdat hij nog wel degelijk gelooft en dus waarde hecht aan een verbetering van de Russische maatschappij en aan de rol die de medische wetenschap hierbij kan spelen (hij is dus eigenlijk meer positivist dan nihilist).

Het knappe – om niet te zeggen: geniale – van dit boek en van de hier afgedrukte passage, die deze discussie behelst, is dat

de twee discussianten een uiterst waarheidsgetrouwe indruk maken en dat bovendien beide partijen in zekere zin 'gelijk' hebben in het kader van hun waardesystemen en overtuigingen. Maar deze discussie is zo levensecht alsof zij gisteren gevoerd was – men ziet de kemphanen a.h.w. bij 'Sonja' zitten; en dat geeft mij alle redenen om Toergenjew tot de geniale schrijvers te rekenen. Overigens is het kenmerkend voor de humaniteit van Toergenjew, dat hij van Bazarow een alles behalve 'demonische' persoonlijkheid maakt. Hij wordt trouwens zwaar verliefd op een mooie jonge weduwe – wat voor een nihilist eigenlijk niet past; en tegen het einde van de roman sterft Bazarow, diep betreurd door zijn ouders, die hij op zijn manier wel degelijk waardeerde en lief had. De beschrijving van de dood van deze begaafde 'provo' is, dit tot besluit gezegd, m.i. een van de aangrijpendste sterfscènes uit de wereldliteratuur.

De hier afgedrukte discussie is ontleend aan de vertaling van Aleida G. Schot, J.M. Meulenhoff, Amsterdam 1947, p. 54-61.

Petrówitsj was innerlijk opgewonden en vastberaden den salon binnengekomen, tot den strijd gereed. Hij wachtte slechts een gelegenheid af om zijn vijand aan te vallen, maar die gelegenheid liet lang op zich wachten. Bazárow sprak over het algemeen weinig in tegenwoordigheid van „de oude Kirsánows”, zooals hij de twee broers noemde; dien avond was hij bovendien slecht geluimd en dronk zwijgend het eene glas thee na het andere. Páwel Petrówitsj brandde van ongeduld; eindelijk kreeg hij zijn kans.

Het gesprek liep over een der groot-grondbezitters uit den omtrek. „Een slampamper van een aristocraat”, merkte Bazárow, die hem uit Petersburg kende, laconiek op.

„Mag ik zoo vrij zijn u te vragen”, begon Páwel Petrówitsj en zijn lippen trilden, „of volgens u de woorden „slampamper” en „aristocraat” synoniem zijn?”

„Ik zei: slampamper van een aristocraat”, zei Bazárow en nam lui een slok thee.

„Inderdaad; maar ik vermoed dat u de aristocraten over denzelfden kam scheert als die slampampers van aristocraten van u. Ik meen te moeten opmerken dat ik die opvatting niet kan deelen. Ik durf te zeggen dat ik algemeen bekend sta als een liberaal man, die in hooge mate den vooruitgang waardeert. En juist daarom heb ik achting voor de aristocraten, de echte aristocraten. Denkt u alleen maar, mijn waarde heer (bij deze woorden keek Bazárow Páwel Petrówitsj aan), denkt u alleen maar, mijn waarde heer”, herhaalde hij verbeterd, „aan de Engelsche aristocraten. Zij geven geen jota van hun rechten prijs, derhalve achten zij de rechten van anderen; zij eischen dat de verplichtingen tegenover hen worden nagekomen, diengevolge voldoen zij aan hun verplichtingen tegenover anderen. De aristocratie heeft aan Engeland zijn vrijheid gegeven en zij is het die die vrijheid in stand houdt”.

„Dat hebben we al zoo dikwijls op de viool hooren spelen”, antwoordde Bazárow. „Maar wat wilt u daarmee bewijzen?”

„Daarmede wil ik aantoonen, mijn waarde heer, dat zonder

gevoel van eigenwaarde, zonder waardeering van eigen persoon — gevoelens die bij de aristocraten sterk zijn ontwikkeld — iedere solide basis voor het maatschappelijk . . . voor het *bien public* . . . voor het maatschappelijk gebouw ontbreekt. Het individu, mijn waarde heer, dat is het belangrijkste; de menschelijke persoonlijkheid moet sterk zijn als een rots, omdat op haar al het andere wordt opgetrokken. Ik weet bijv. heel goed dat u mijn gewoonten, mijn kleeding, de wijze waarop ik mij soigneur, belachelijk vindt, maar dat alles komt voort uit een gevoel van zelfrespect, uit plichtsgevoel, ja, ja, mijnheer, uit plichtsgevoel. Ik woon hier op het platteland, in een negorij, maar ik verwaarloos mijzelf niet, ik eerbiedig den mensch in mijn eigen persoon”.

„Neem mij niet kwalijk, Páwel Petrówitsj”, merkte Bazárow op, „u zegt dat u zichzelf respecteert en toch zit u met over elkaar geslagen armen; wat voor nut spruit daaruit voort voor het *bien public*? Indien u zichzelf niet respecteerde, zoudt u toch hetzelfde doen?”

Páwel Petrówitsj verbleekte.

„Dat is een geheel andere kwestie. Ik gevoel volstrekt geen behoefte u op dit oogenblik te verklaren waarom ik met over elkaar geslagen armen zit, zooals u belooft op te merken. Ik wil alleen maar zeggen dat aristocratie een principe is en dat in onzen tijd slechts immoreele en onbeduidende lieden kunnen leven zonder principes. Hetzelfde heb ik tegen Arkády gezegd op den dag na zijn aankomst en herhaal het nu hier nog eens tegen u. Is het niet zoo, Nikoláj?”

Nikoláj Petrówitsj knikte instemmend.

„Aristocratie, liberalisme, progressie, principes”, somde Bazárow op. „Lieve hemel, wat een boel buitenlandsche . . . en overbodige woorden. Een echten Rus kan dit alles gestolen worden”.

„Waar stelt hij dan wel prijs op volgens u? Naar uw woorden te oordeelen staan wij buiten de menschelijke samenleving en haar wetten. Stel je voor! De logica der geschiedenis eischt . . .”

„Wat hebben wij met die logica uit te staan? Zonder die logica komen wij er ook wel”.

„Hoe dan?”

„Wel, u hebt toch ook geen logica nodig om een stuk brood in uw mond te steken als u honger hebt? Wat hebben we aan al die abstracties?”

Páwel Petrówitsj maakte een afwerend gebaar met zijn hand.

„Nu begrijp ik u niet meer. U beleedigt het Russische volk. Ik begrijp niet hoe het mogelijk is principes, normen te verloochenen. Wat is dan de leidende kracht in uw leven?”

„Ik heb u toch al gezegd, oom, dat wij geen autoriteiten erkennen”, mengde Arkády zich in het gesprek.

„De leidende kracht in ons leven is datgene wat wij voor nuttig houden”, zei Bazárow. „In dezen tijd is het vóór alles nuttig afwijzend te staan tegenover alles, en dus stáán wij afwijzend tegenover alles”.

„Tegenover alles?”

„Ja, tegenover alles”.

„Wat? Niet alleen tegenover de kunst, de poëzie . . . maar ook . . . het staat mij tegen het te zeggen . . . Ook . . .”

„Absoluut tegenover alles”, herhaalde Bazárow met onbeschrijflijke kalmte.

Páwel Petrówitsj keek hem recht in de oogen; hij had dit antwoord niet verwacht. Arkády kreeg een kleur van plezier.

„Maar neem mij niet kwalijk”, bracht Nikoláj Petrówitsj in het midden, „jullie wijst alles af, of, liever gezegd, jullie bréékt alles af . . . Maar er moet toch ook weer opgebouwd worden . . .”

„Dat is onze zaak niet . . . Eerst moet er schoon schip worden gemaakt”.

„De huidige omstandigheden waarin het volk verkeert eischen dat”, voegde Arkády er gewichtig aan toe; „aan dezen eisch moeten wij tegemoet komen, wij hebben niet het recht ons over te geven aan de bevrediging van een persoonlijk egoïsme”.

Deze laatste zin beviel Bazárow kennelijk niet: hij rook teveel naar filosofie, d.w.z. naar romantiek — want Bazárow noemde filosofie óók romantiek — maar hij achtte het niet nodig zijn jongen discipel terecht te wijzen.

„Nee! Nee!” riep Páwel Petrówitsj met onverwachte heftigheid uit, „ik wensch niet aan te nemen mijne heeren, dat gij het Russische volk doorschouwt, dat gij de exponenten zijt van zijn leven en streven! Nee, het Russische volk is niet zooals gij het voorstelt. Het heeft een heilig ontzag voor traditie, het is een patriarchaal volk, het kan niet leven zonder geloof . . .”

„Daarin zal ik u niet tegenspreken”, viel Bazárow hem in de rede, „ik ben zelfs bereid u daarin gelijk te geven”.

„Maar als ik dan gelijk heb . . .”

„Dan bewijst dat nog niets”.

„Dan bewijst dat nog niets”, herhaalde Arkády met de overtuiging van een geoefend schaakspeler die een gevaarlijken zet van zijn tegenpartij voorziet en zich daardoor in het geheel niet van zijn stuk laat brengen.

„Hoe dat zoo?” vroeg Páwel Petrówitsj verbaasd. „Ge gaat dus tegen den draad van uw eigen volk in?”

„En indien dit zoo was, wat dan nog?” riep Bazárow uit. „Het volk gelooft als het onweert dat de profeet Elia in een wagen door den hemel rijdt. Moet ik mij daarbij aansluiten? Zij zijn Russen, maar ik ben zelf óók een Rus”.

„Nee, naar alles wat u gezegd hebt, bent u geen Rus! Ik kan u tenminste niet als zoodanig beschouwen”.

„Mijn grootvader liep achter den ploeg”, antwoordde Bazárow met hooghartigen trots. „Vraagt u den eerste den beste onder uw boeren maar eens wien van ons beiden hij eerder als landgenoot erkent, u of mij. U kunt nog niet eens met hem praten”.

„En u praat wél met hem en veracht hem tegelijkertijd”.

„Waarom niet, als hij die minachting verdient? U veroordeelt mijn opvatting, maar wie zegt u dat deze opvatting op toeval berust, dat zij niet voortspuit uit dienzelfden volksgeest dien u zoo verdedigt?”

„Ach wat! Die nihilisten zijn zeker iets noodzakelijks”.

„Noodzakelijk of niet, dat staat niet aan ons om uit te maken; u acht uzelf toch ook niet van nul en geener waarde”.

„Heeren, heeren, alstublieft niet persoonlijk worden!” riep Nikoláj Petrówitsj uit en stond van zijn stoel op.

Páwel Petrówitsj glimlachte, legde zijn hand op den schouder van zijn broer en drukte hem op zijn stoel terug.

„Wees maar gerust”, zei hij. „Ik zal mezelf niet vergeten, juist niet tengevolge van dat gevoel van zelfrespect, dat mijnheer . . . mijnheer de dokter zoo meedoogenloos belachelijk maakt. Maar”, ging hij voort, zich opnieuw tot Bazárow wendend, „u denkt misschien dat uw leer nieuw is? Dan hebt u het bij het verkeerde eind. Het materialisme dat u predikt is al meer dan eens in zwang geweest en is steeds weer onhoudbaar gebleken . . .”

„Al weer een buitenlandsch woord!” viel Bazárow hem in de rede. Hij begon zich te ergeren en zijn gezicht nam een harde en onaangename uitdrukking aan. „Ten eerste prediken wij niets, dat is onze gewoonte niet . . .”

„Wat doet u dan?”

„Wat wij doen? Eerst, nog niet zoo lang geleden, hebben wij uitgemaakt dat onze ambtenaren allemaal omkoopbaar zijn, dat wij geen behoorlijke wegen bezitten, geen handel, geen goede rechtspleging . . .”

„Ja, ja, u behoort tot de aanklagers*, — dat heet immers zoo, naar ik meen. Met vele van uw aanklachten ben ik het eens, maar . . .”

„En toen hebben we begrepen dat praten en alleen maar praten over onze rotte plekken geen zin heeft, dat dat alleen maar leidt tot een laag-bij-den-gronds doctrinairisme; wij hebben gezien dat ook onze mensen met hersens, onze zoogenaamde vooruitstrevende mensen en aanklagers niets tot stand brachten, dat wij ons met allerlei onzin inlieten, praatten over kunst, onbewuste scheppingskracht, parlementarisme, juristerij en de hemel mag weten wat nog meer, terwijl het gaat om onze dagelijksche boterham, terwijl het grofste bijgeloof ons verstikt, terwijl al onze naamloze vennootschappen over den kop gaan, alleen uit gebrek aan fatsoenlijke, eerlijke mensen, terwijl de afschaffing van de lijfeigenschap, waar de regeering zich zoo druk mee maakt, nauwelijks iets goeds zal opleveren, omdat onze boer bereid is zichzelf te bestelen om zich in de kroeg te kunnen bedrinken”.

„Goed”, zei Páwel Petrówitsj, „u hebt u van dat alles overtuigd en toch bent u zelf niet van plan iets ernstigs te ondernemen?”

„Inderdaad zijn wij niet van plan iets ernstigs te ondernemen”, antwoordde Bazárow nurks. Hij ergerde zich opeens over het feit dat hij tegenover dezen „mijnheer” zoo had uitgeweid.

„U geeft alleen maar af op alles?”

„Ja, wij geven onder andere af op alles”.

„En dat heet dus nihilisme?”

„Ja, dat heet nihilisme”, herhaalde Bazárow, dit keer op zeer aanmatigenden toon.

Páwel Petrówitsj knipte even met de oogen.

„Juist zoo”, zei hij met een vreemd-rustige stem, „het nihilisme wil dus alle wonden heelen, en u bent onze redders, onze helden. Maar waarom smaakt u dan zoo op die anderen, op die aanklagers bijvoorbeeld? Praat u dan niet net zoo veel als alle anderen?”

„Daaraan bezondigen wij ons zeker niet”, gaf Bazárow half binnensmonds ten antwoord.

„Ah, zoo, u dóet dus iets, u bent althans van plan iets te doen?” Bazárow gaf geen antwoord. Páwel Petrówitsj beet zich op de

* Een groep Russische schrijvers omtrent het midden der 19de eeuw, die kritiek leverden op sociale en culturele toestanden.

lippen, maar had dadelijk zijn zelfbeheersching weer terug.

„Tja! Iets doen, den boel afbreken . . .” vervolgde hij. Maar hoe kan men afbreken als men niet eens weet waarom?”

„Wij breken af omdat wij een kracht zijn”, bracht Arkády in het midden.

Páwel Petrówitsj keek zijn neef aan en glimlachte.

„Ja, een kracht — en een kracht behoeft ook geen rekenschap af te leggen”, voegde Arkády er aan toe, terwijl hij rechtop ging zitten.

„Idioot!” riep Páwel Petrówitsj, niet in staat zich langer te beheerschen. Als je je alleen maar rekenschap wilde geven van *wat* je eigenlijk in Rusland steunt met die banale phrase van je! Neen, dat zou een engel zijn geduld doen verliezen! Een kracht! In de onbeschaafde Kalmukken en in de Mongolen leeft ook een kracht, maar wat hebben wij daaraan? Wij hechten aan de beschaving, ja, ja, mijne heeren; wij hechten aan de vruchten der beschaving. En zegt u mij nu niet dat die vruchten waardeloos zijn: de slechtste klodderaar, *un barbouilleur*, een pianist van den tienden rang wien men vijf kopeken per avond betaalt, is nuttiger dan u, omdat zij vertegenwoordigers zijn van de beschaving en niet van de ruwe kracht der Mongolen! Gij verbeeldt u vooruitstrevende menschen te zijn, maar ge hoort thuis in een Kalmukkentent! Kracht! En vergeet dan niet, mijne heeren van de kracht, dat gij met elkaar nog geen half dozijn uitmaakt, maar dat die anderen miljoenen tellen, die niet zullen toelaten dat gij hun heiligste geloof met voeten treedt, die ú zullen verpletteren”.

„Als ze ons verpletteren, dan hebben wij dat verdiend”, antwoordde Bazárow. „Maar dat staat nog te bezien. Wij zijn niet zoo gering in aantal als u wel denkt”.

„Wat? U denkt in ernst het heele volk te kunnen bekeeren?”

„U moest weten dat één enkele kaars Moskou in brand kan steken”*, antwoordde Bazárow.

„Ja, ja. Eerst een bijna satanische hoogmoed en dan een klein-geestig geridiculiseer. Daarmee bekoort men de jeugd, daarmee verleidt men de harten van onervaren jonge menschen. Kijk, één van hen zit daar naast u en kijkt in verrukking naar u op (Arkády wendde het hoofd af en fronste de wenkbrauwen). En die infectie heeft al ver om zich heengegrepen. Men heeft mij verteld dat onze schilders in Rome geen voet meer in het Vaticaan zetten. Ze beschouwen Raphael als een nietsnut omdat hij als een autoriteit geldt, maar zelf kunnen ze niets en presteeren ze niets, en hun phantasie reikt niet verder dan het genre „Meisje aan de Bron”, hóe ze zich ook uitsloven. En dan is het meisje nog allerabominabelst geschilderd. Volgens u zijn dat kranige kerels”.

* Russisch spreekwoord.

„Mij kan de heele Raphael gestolen worden”, antwoordde Bazárow, „en de anderen zijn niets beter dan hij”.

„Bravo, bravo! Hoor je dat Arkády, zóó hooren de tegenwoordige jonge menschen zich uit te drukken! En natuurlijk loopen ze achter jullie aan! Vroeger moesten de jongelui kennis vergaren; als ze niet den naam wilden krijgen van onontwikkeld, waren ze genoodzaakt te werken. Nu hoeven ze alleen maar te zeggen: het is toch allemaal nonsens! — en de zaak is gezond. Voor de jongelui is dat een welkome oplossing. En inderdaad, vroeger waren het eenvoudig botteriken, nu zijn het plotseling nihilisten geworden”.

„Het door u zoo hoog geprezen gevoel van eigenwaarde is dunkt mij eenigszins op den loop”, merkte Bazárow phlegmatisch op, terwijl Arkády een hoogroode kleur kreeg en zijn oogen vuur schoten. „We zijn te ver afgedwaald, het lijkt mij beter hier maar af te breken. Ik zou mij bij u kunnen aansluiten”, voegde hij er aan toe van zijn stoel opstaand, „wanneer u mij ook maar één instelling kunt noemen in onze huidige samenleving, het zij met betrekking tot het gezinsleven, hetzij met betrekking tot de maatschappij, die niet volkomen en zonder reserve moet worden verworpen”.

„Ik zou u duizenden van zulke instellingen kunnen noemen!” riep Páwel Petrówitsj uit, „duizenden! Daar heb je bijvoorbeeld de dorpsgemeenschap”.

Een koud lachje krulde Bazárows lippen.

„Wat de dorpsgemeenschap aangaat”, zei hij, „doet u beter met uw broer van gedachten te wisselen. Het schijnt mij dat hij wel aan den lijve ondervonden heeft wat de dorpsgemeenschap beteekent; collectieve aansprakelijkheid, geheelonthouding en dergelijke grappen”.

„En het gezin, het gezin zooals wij het nog bij onze boeren aantreffen?” riep Páwel Petrówitsj uit.

„Ook op dat vraagstuk zou ik u willen voorstellen maar niet al te diep in te gaan! U hebt misschien wel eens van de *snochatsji** gehoord? Luister eens, Páwel Petrówitsj, neemt u een dag of twee den tijd om na te denken; zoo op staanden voet zult u toch niets vinden. Neemt u al onze standen maar eens onder de loupe en denk dan eens goed over elk daarvan na, dan zullen Arkády en ik intusschen . . .”

„Alles belachelijk maken”, onderbrak Páwel Petrówitsj.

„Neen, kikvorschen opensnijden. Ga je mee Arkády, tot ziens heeren”.

* Een „snochátsj” is een schoonvader die sexuele betrekkingen onderhoudt met zijn inwonende schoondochter.

Tien jaar vrouwengeschiedenis

Ingrid Peterman

– voorbij slachtoffers en heldinnen –

Ongeveer tien jaar geleden waagden vrouwen aan de universiteit de eerste stappen op weg naar het onderzoeken van de geschiedenis van vrouwen. De heren historici reageerden hier aanvankelijk afwijzend op. Men had er grote twijfels bij of vrouwen wel een interessante historische categorie waren, immers vrouwen zouden in het verleden geen rol van betekenis hebben gehad. Bovendien was men bang dat de 'heilige zuivere wetenschap' door feministische propaganda besmet zou worden. Vrouwengeschiedenis werd dan ook met onzinnige argumenten van tafel geveegd, er werd om gegniffeld of het werd openlijk afgeknepen en tegengewerkt. Tegen de klippen op heeft vrouwengeschiedenis zich in een tijdsbestek van tien jaar echter enorm ontwikkeld. Geen gerenommeerd historicus zal het meer durven wagen te ontkennen dat onderzoek naar vrouwen plaats heeft binnen de geschiedwetenschap. Eerst in Amerika en Engeland en later hier in Nederland zijn overal – onder niet aflatende druk van actieve vrouwen aan de universiteit – officiële studieprogramma's gestart en medewerkers vrouwengeschiedenis benoemd.

Ook op de NLO's begint vrouwengeschiedenis enigszins door te dringen. Zelf heb ik vorig jaar tijdelijk gewerkt aan de SOL om daar vrouwengeschiedenis te stimuleren en integreren. Inmiddels zijn de eerste stappen gezet om vrouwengeschiedenis in het bestaande onderwijsprogramma te integreren, heb ik zelf enkele keuzekursussen vrouwengeschiedenis gegeven en is een werkgroep vrouwengeschiedenis van studentes gestart. In het kader van mijn werk aan de SOL heb ik een nota geschreven, die onder andere een overzicht van de ontwikkeling van tien jaar vrouwengeschiedenis in Nederland bevatte. Een gedeelte ervan is hier afgedrukt.

Drs. I. Peterman is lerares aan het Jordan Lyceum in Zeist. (Red.)

August Sander, c. 1930 (uit: V. Kahmen, Photography as Art).

De bedoeling van het overzicht 'tien jaar vrouwengeschiedenis' was om historici die vaag enige notie van vrouwengeschiedenis hebben, wegwijs te maken in de vele discussies en onderzoeksterreinen van vrouwengeschiedenis. Ik wilde vooral laten zien dat men niet kan volstaan met het opvullen van de witte gaten in de bestaande geschiedenis, die immers zelf vrouwen op wat voor manier dan ook heeft doodgezwegen. Komt men niet verder dan het opvullen van de leemtes in het 'grootboek der geschiedenis' dan ontwijkt men de verregaande en stimulerende uitdaging die vrouwengeschiedenis vormt. Wie zich met vrouwengeschiedenis wil bezighouden moet volgens mij een bepaal-

de mentaliteit en gevoeligheid hebben. Omdat deze uitspraak – zo leert de ervaring – veel verwarring kan zaaien, wil ik hier duidelijk uiteenzetten wat ik ermee bedoel. Het betreft hier helemaal niet het onderschrijven van wat voor ideologie dan ook. Met een bepaalde mentaliteit doel ik op de bereidheid kritische vragen te stellen aan de bestaande, door mannen (en door mannen belangrijk geachte zaken) gedomineerde geschiedwetenschap. Wáárom zijn vrouwen hierin tot voor kort onzichtbaar gebleven? Om zich los te maken van de idee dat vrouwen een voor de geschiedenis niet interessante rol hebben gespeeld, is het nodig de bestaande opvattingen over wat wel en

wat niet belangrijk is in een maatschappij, op losse schroeven te durven zetten. Deze kritische houding t.a.v. de geschiedenis vereist m.i. dat men zich bewust is van de heersende ideeën over het gedrag en de plaats van mannen en vrouwen in de huidige samenleving, van de machtsverhoudingen tussen mannen en vrouwen en van eigen opvattingen hieromtrent. Duidelijk zal worden dat de term vrouwengeschiedenis misleidend kan zijn: het betreft namelijk net zo goed mannen.

Zoals elke man of vrouw in de privésfeer en in openbare leven kan ervaren, is er op het moment een crisis in de man/vrouw-verhoudingen. Daarom is het juist nu van groot belang zich in onderzoek en onderwijs te verdiepen in de historische achtergronden daarvan: als steun voor mannen/vrouwen en meisjes/jongens om bij alle vragen die nu spelen hun eigen positie te bepalen en zelf antwoorden te geven op wat er op hen afkomt.

Het zal duidelijk zijn dat er op dit moment geen sprake is van een afgebakende theorie omtrent methode, doel en onderzoeks-terrein van vrouwengeschiedenis. De ontwikkeling van vrouwengeschiedenis is in volle gang. Om een idee te geven van de ideeën en opvattingen die binnen vrouwengeschiedenis leven, zal ik hierna in grote lijnen deze ontwikkeling uit de doen doen.

Tot zover deze inleidende opmerkingen. Hieronder volgt een gedeelte uit de nota *'Een toekomst op de SOL voor de geschiedenis van vrouwen?'* Volledig is dit overzicht zeker niet, wél kan het stimuleren tot verdere verdieping in vrouwengeschiedenis.

Vrouwengeschiedenis als de geschiedenis van de onderdrukte vrouw

In de beginfase was veel aandacht en energie gericht op de strijd voor erkenning, op het ontmaskeren van bestaande onderwijs- en onderzoeksprogramma's als sexistisch en op het bekendheid geven van de voorlopige resultaten van vrouwengeschiedenis aan de vrouwenbeweging. Zo werd b.v. in 1975 een grote manifestatie Vrouwengeschiedenis in Utrecht georganiseerd, waarbij op een zo breed mogelijk publiek vanuit vrouwenbeweging, welzijnswerk en onderwijs werd gemikt.

Toch togen meteen ook al vrouwen vol enthousiasme en passie aan het onderzoekswerk. Het leek eenvoudig: eindelijk zou de verborgen geschiedenis van vrouwen aan het licht komen. De meesten bekeken de geschiedenis door de rood-

paarse bril van de tweede feministisch-socialistische golf. Al waren zij bereid de bril af te zetten om de bronnen zo getrouw mogelijk in kaart te brengen, de probleemstelling en interpretatie werden hierdoor wel bepaald. Stoeten afgejakkerde, uitgemergelde, dubbelonderdrukte dienstbodes, naaisters, onderwijzeressen, fabrieksarbeidsters enz. kwamen te voorschijn. Natuurlijk werd men hierbij ook beïnvloed door de sociale geschiedenis, waarbinnen meer aandacht voor 'het gewone volk' werd bepleit.

Steeds meer leerde de ervaring en de voortgang van de feministische theorievorming dat het privéleven in onderzoek naar het verleden van vrouwen centraal moest staan. Juist op dat terrein moest de aandacht gericht worden, om b.v. te begrijpen waarom al die arbeidsters zo slecht te organiseren waren geweest. Allerlei aspecten van de privésfeer in verschillende periodes van de geschiedenis, gingen een belangrijk onderzoeksgebied vormen. Overal kwam men terecht op de onderdrukking van vrouwen in het verleden. De volgende opmerkingen van Josine Blok geven een in die begintijd algemeen verbreide opvatting weer:

'Het was moeilijk niet in een complottheorie te blijven geloven: mannen maakten de bronnen, het onderwijs, de studie, de geschiedschrijving, de normen van wat wel en wat niet belangrijk was. Deze stand van zaken leek alleen verklaarbaar door simplistische krampachtige machtswellust... omdat ik alle uitspraken en handelingen beschouwde als welbewuste, doelgerichte activiteiten.'

Maar de twijfel bleef knagen of die complottheorie wel terecht was en of het niet juist inzicht in de weg stond. Het bewustzijn groeide dat men balanceerde tussen een 'slachtoffergeschiedenis' en een 'heldinnengeschiedenis'.

Dit dilemma kende al een langere voorgeschiedenis. Simone de Beauvoir had in de jaren veertig met haar *'Le deuxième sexe'* vrouwen tot slachtoffers verklaard.² Mary Beard gaf haar in die tijd van repliek door te wijzen op de kracht van vrouwen in de geschiedenis.³ Het werd duidelijk dat men af moest van het bestempelen – bewust of onbewust – van vrouwen in het verleden tot slachtoffers van slechte mannen of heldinnen in de strijd tegen de macht van mannen. Het zoeken naar de alomvattende verklaring voor de onderdrukking van vrouwen bleek zinloos.

Op zoek naar een meer genuanceerde aanpak

Om de lezer wegwijst te maken in de nieuwe wegen die vrouwengeschiedenis zocht en zoekt om verder te gaan, wil ik beginnen met een beschrijving van de punten waarop eerdere wegen doodliepen. In één zin wil ik in essentie de impasse weergeven waarin vrouwengeschiedenis-onderzoek nu juist niet wilde blijven steken:

'De Vrouw wordt onderdrukt door het Patriarchaat en de Ideologie; in dit toneelstuk genaamd "Onderdrukking" speelt zij afwisselend de rol van Slachtoffer en Heldin'.

Natuurlijk heeft geen enkele historica ooit een zo ongenuanceerde konklusie getrokken, zijn van stonde af aan andere wegen gezocht en zijn van stonde af aan achterdocht en twijfels levend gebleven. Deze 'konklusie' bevat een vereenvoudigde interpretatie van de verschillende discussies de afgelopen jaren, aan de hand waarvan ik in kort bestek de zoektocht naar nieuwe wegen in kaart kan brengen.

De Vrouw:

Het inzicht groeide dat met het spreken over de Vrouw in de geschiedenis, nieuwe mystificaties ontstonden. Vrouwengeschiedenis onderzoekt het verleden van vrouwen, waarbij onderscheid gemaakt moet worden tussen vrouwen uit verschillende klassen, vrouwen uit de stad of van het platteland, van verschillend opleidingsniveau, ras enz. Daarbij moet men een open oog hebben voor mogelijke machtsverschillen tussen groepen vrouwen onderling.

Mijn eigen onderzoek naar de houding van de SDB kan dit illustreren. Waar het bepleiten van bescherming van vrouwen-

arbeid eind 19e eeuw voor vrouwen uit de arbeidersklasse een mogelijke verlichting van hun uitbuiting kon betekenen, hadden vrouwen uit de burgerij – veelal tot nietsdoen gedoemd – gelijk met hun ageren tegen het beschermen van vrouwenarbeid en pleiten voor gelijk recht op arbeid.

Onderdrukking:

Het bleek gevaarlijk om simpelweg te spreken over 'onderdrukking'. Het is nodig om een onderscheid tussen verschillende vormen van onderdrukking te maken, zoals legale, economische, sociale, persoonlijke. Zo kan men voorkomen tot nietszeggende uitspraken te komen over de 'positie van de vrouw'. Wellicht was in een bepaalde tijd haar positie economisch veel beter dan juridisch. Wellicht hadden zij in een bepaald opzicht juist macht over mannen, terwijl zij in ander opzicht geheel aan banden werden gelegd.

Het zonder onderscheid spreken van 'onderdrukking' impliceert als het ware dat er twee werelden zijn, een Slechte en een Goede (tegenover onderdrukking staat immers vrijheid). Een dergelijk dualistisch wereldbeeld staat in de weg om te zien dat de werkelijkheid vaak veel gekompliceerder is.

Ook hier wil ik weer mijn eigen onderzoek ter illustratie noemen. In sommige literatuur wordt het pleiten voor bescherming en soms zelfs voor verbod van vrouwenarbeid door de negentiende-eeuwse socialistische getypeerd als 'proletarisch antifeminisme'.⁴ Met het zetten van dit stempel, is de kous af. Dit belemmert echter inzicht in de vraag in hoeverre de eisen van de socialistische overeenkomsten met de verlangens en behoeften van arbeidersvrouwen, gezien de konkrete situatie waarin zij verkeerden. Ook kan pas duidelijk worden welke visie de socialistische op de plaats van vrouwen in de maatschappij hadden, door deze te bezien in het licht van hun idealen over de toekomstige maatschappij. En het is onterecht zich bij een beoordeling van de socialistische uitsluitend op hun visie ten aanzien van vrouwenarbeid te concentreren. Met het te snel oordelen, worden vragen naar de drijfveren en verlangens van de mannen uit de socialistische beweging niet meer gesteld.

Tenslotte wil ik om de complexiteit van de term 'onderdrukking' aan te tonen, nog op het volgende wijzen. Steeds meer kwam men er achter dat onderdrukking niet altijd een doelbewuste actie is van 'een macht van buitenaf'. De internalisering van de onderdrukking in vrouwen zelf speelt en speelde een belangrijke rol. Zo werd door negentiende eeuwse strijdende vrouwen het ideaal van opoffering in zichzelf als roeping gevoeld en idealiseerden

zijzelf het moederschap. Zo hingen vele vrouwen in Duitsland en Italië het fascisme aan: zij ondersteunden een ideologie en beweging die vrouwen in extreme vorm buitensloot van het openbare leven en hen tot 'baarmachines' beperkte. Waarom? Hoe werkte dat? Welke rol speelde 'de ideologie' hierbij?

Ideologie:

Met het inzicht van de grote betekenis van de heersende ideologie, raakte vrouwen-geschiedenis verzeild in vele 'ideologie' debatten. De vraag die gesteld werd naar de relatie tussen ideologie en praktijk bleek niet zo eenvoudig te beantwoorden. Ook brak het inzicht door dat men zich op glad ijs begeeft door als laatste toevlucht overal als verklaring 'de heersende ideologie' te noemen.

Wanneer je voortdurend het begrip ideologie zonder meer hanteert, ga je (onbewust) weer uit van een dualistisch wereldbeeld. Het zou immers betekenen alsof er tegenover ideologie een 'waarheid' zou bestaan, daar ideologie een vervalsing van die waarheid is. Ook hier is de werkelijkheid veel complexer. Het gaat erom uit te rafelen hoe ideologie werkt, met welk doel, hoe vrouwen de ideologie ervaren hebben – op verschillende plekken in de samenleving.

Met het uitwisselen van persoonlijke ervaringen in de vrouwengeschiedenisgroepen groeide het inzicht dat ideologie niet zomaar een laagje van een spuitbus is, waarvan je je kan ontdoen op het moment dat je je ervan bewust wordt: ideologie zit van je tenen tot je hoofd, werkt door in het lichaam en in de psychologische structuur van mensen, van mannen en vrouwen. Bij de pogingen uiteen te rafelen hoe ideologie werkt, kwam ook de relatie tussen moeders en dochters centraal te staan: hoe geven vrouwen hun 'gevangenis' aan elkaar door? Een onderwerp voor psychologen, maar ook voor historici, die kunnen onderzoeken wat het moederschap vroeger inhield en welke ontwikkeling dit als institutie en ervaring heeft doorgemaakt.

Patriarchaat:

Net zo min als het juist is om te spreken over De Vrouw, is het zinvol om mannen af te doen als Het Patriarchaat, als een monolithisch blok van machtswellustige mannen. Er moet onderscheid gemaakt worden tussen verschillende groepen mannen. Er moet gekeken worden naar hun drijfveren en motieven, om duidelijk te maken hoe zij in de machtsverhoudingen tussen mannen en vrouwen hun plaats innemen.

Slachtoffers en heldinnen:

Het typeren van vrouwen tot slachtoffers

en heldinnen staat het zicht in de weg op het vaak veelzijdige leven van vrouwen, welke keuzemogelijkheden zij hadden, welke verlangens, welke rol zij in werkelijkheid speelden. Bovendien rijst de vraag waartoe een slachtoffergeschiedenis mobiliseert. Natuurlijk heeft een dergelijk soort vrouwengeschiedenis een mobiliserende functie gehad – denk maar aan de rol die b.v. amazones en heksen in de vrouwenbeweging spelen. Maar behalve het gevaar van geschiedvervalsing, kent deze vorm van vrouwengeschiedenis ook als mobiliserende kracht haar grenzen. Het steeds opnieuw herhalen dat het allemaal zo erg was en dat vrouwen toch zo dapper waren, vergroot niet het inzicht in hoe de machtsverhoudingen in het verleden nu precies werkten.

Wat houdt 'vrouwengeschiedenis' de laatste jaren in?

Kortom, de werkelijkheid blijkt niet te vangen in alomvattende, op 'de waarheid' aanspraak makende uitspraken. Terwijl ik dit schrijf, bedenk ik mij dat het nodig is er op te wijzen dat bovenstaande samenvatting van de nieuwe wegen in vrouwengeschiedenis vooral een interpretatie is van bestaande discussies en een weergave van mijn eigen visie.

Hoewel duidelijk zal zijn geworden dat vrouwengeschiedenis zich moeilijk in afgebakende definities laat vangen, heeft de redactie van het Jaarboek voor Vrouwen-geschiedenis in de volgende omschrijving aangegeven waar vrouwengeschiedenis zich mee bezig houdt:

'Wij willen ons verdiepen in alle mogelijke uitingvormen van vrouwenonderdrukking. Wij worstelen zelf te hard met de ingewikkelde mechanismen die we plegen samen te vatten onder de verzamelnaam 'het patriarchaat', om ons te beperken tot geschiedschrijving over het feit dat vrouwen eeuwenlang onderdrukt zijn. Wij zijn geïnteresseerd in de manier waarop er over vrouwen werd gedacht, wat men vrouwelijk vond en wat niet, en hoe vrouwen die patriarchale structuren beleefden, tot op de dag van vandaag. Wat mochten vrouwen? Wat konden ze, wat wilden ze kunnen en wat deden ze? Hoe verschoven deze mogelijkheden in de tijd en per land? Als je je realiseert dat er in iedere historische periode mechanismen werkzaam zijn die vrouwen in een maatschappelijk minder hoog gewaardeerde positie manoeuvreren, wordt het direct minder belangrijk met welke periode je je bezighoudt; ook het feit, dat vrouwenonderdrukking er altijd geweest is wordt dan minder interessant. Dan wil je materiaal in handen krijgen, waarmee je op

Brassai, 1937 (uit: *Photography as Art*, p. 124).

een andere manier tegen die werkelijkheid gaat aankijken of waarmee je nieuwe ideeën kunt ontwikkelen om achter die mechanismen te komen'.⁵

Om een houvast te hebben bij het doen van vrouwengeschiedenis-onderzoek zijn door verschillende historica's theorieën gelanceerd waarin aandachtspunten, factoren of modellen voor vrouwengeschiedenis gedefinieerd worden. De vraag is: is er wel een model te ontwerpen wat opgaat voor (vaak meer dan) de helft van de mensheid? Vormen vrouwen zozeer een aparte groep dat men ze in één categorie kan vangen? Zijn vrouwen niet een essentieel verschillende historische categorie dan mannen, gezien hun cultureel, politiek en sociaal bepaalde en psychologisch geïnternaliseerde marginaliteit?

Lerner is van mening dat:

'In order to write a new history worthy of the name, we will have to recognize that no single methodology and conceptual framework can fit the complexities of the historical experience of all women'.⁶

Mitchell daarentegen geeft een aanzet tot één methode vrouwengeschiedenis.⁷ Zij stelt dat in iedere maatschappij vier sleutelstructuren voor de positie van vrouwen bepalend zijn, omdat hierin de vrouwen in vergelijking met mannen een aparte functie hebben. Deze vier structuren zijn: productie, reproductie, sexualiteit en de socialisatie van kinderen.

De praktijk

Worstelend met alle vragen, kritisch ten

aanzien van de bestaande wetenschap en pogend om nieuwe valkuilen te vermijden, gaat het onderzoek naar vrouwen in het verleden voort. Ik meen een hernieuwde belangstelling voor biografieën van vrouwen te bespeuren – een tijdlang 'taboe' vanwege het afzetten tegen de 'grote-vrouwen-geschiedenis'.⁸ Door het individuele leven van een vrouw te volgen en in de tijd te plaatsen, is het mogelijk haar dilemma's, verlangens, keuzemomenten in het daglicht te plaatsen.

Verder wil ik opmerken dat de theorieën van de franse filosofen Foucault en Donzelot over macht en disciplinerende invloed hebben.⁹ Bij onderzoek naar het verleden van vrouwen blijken deze theorieën inspirerend en stimulerend te werken, al worden ook zij aan kritische beschouwing onderworpen. Foucault gaat ervan uit dat er niet één grijpbare macht is, niet één waarheid, maar wil onderzoeken hoe verschillende machtsstrategieën in een samenleving werken en ingrijpen. Zo heeft Donzelot b.v. in zijn *'La Police des familles'* uiteengerafeld hoe allerlei interventies van deskundigen de afgelopen eeuwen via het gezin mannen en vrouwen gedisciplineerd hebben tot sociaal aangepaste burgers.

Hierdoor geïnspireerd wordt momenteel onderzoek gedaan naar de manieren waarop in Nederland vanaf de eeuwwisseling de verschillende belangen en strategieën van verschillende groepen, wetenschapsmensen, politici, industriëlen enz. ineengevlochten raakten tot een groot complex van op de volksmassa gerichte bemoeienissen.¹⁰ Zo hebben A. Dercksen en L. Jansen Verplanke een onderzoek gedaan naar de onmaatschappelijkheidsbestrijding in Nederland na 1945. Dit leidde o.a. tot het oprichten van zogenaamde gezinsoorden, waar hele gezinnen heropgevoed werden. In het nawoord van hun doktoraalskriptie schrijven zij: *'Donzelot laat zien dat interventies (...) niet door middel van een onderdrukkende staatsmacht tot stand komen, maar door middel van de positieve, produktieve macht van wat hij noemt "het sociale". Dit "sociale" wordt gekenmerkt door subtiele machtswerkingen die inspelen op de ambities van individuen, hen lokken door de belofte van grotere zelfstandigheid (...).*

Hoewel Donzelots studie uitsluitend op de situatie in Frankrijk – vanaf het Ancien Regime tot heden – is gebaseerd, zijn er onzes inziens toch aanknopingspunten met de Nederlandse situatie – en niet in de laatste plaats de gezinsoorden – te vinden. Ook in Nederland was de bezorgdheid over de bodemloze put waarin het geld besteed aan armenzorg en der-

gelijke leek te verdwijnen groot en dit leidde ook tot bezinning en verandering in de richting: ondersteuning in ruil voor bemoeienis en heropvoeding'.¹¹

Dat met name de door de maatschappij verlangde idealen van vrouwelijkheid en mannelijkheid en de wijze waarop mannen en vrouwen hiermee omgingen, duidelijk kunnen worden aan de hand van onderzoek naar bemoeienissen met het gezinsleven, ligt voor de hand.

Heeft 'vrouwengeschiedenis' eigenlijk wel bestaansrecht?

Aan het einde gekomen van dit overzicht van tien jaar vrouwengeschiedenis, lijkt de vraag gerechtvaardigd of vrouwengeschiedenis geen misleidende term is. Zijn de overeenkomsten tussen vrouwen wel zo groot dat dit een benadering als aparte historische categorie rechtvaardigt? Gaat vrouwengeschiedenis niet evengoed over mannen? Welke ideaalbeelden bestonden in een bepaalde tijd van mannelijkheid wat was in een bepaalde tijd specifiek mannelijk gedrag, wat waren de beweegredenen voor mannen in hun plaats in de machtsverhoudingen ten opzichte van vrouwen, wat waren de maatschappelijke consequenties hiervan enz.

Wanneer we gaan kijken naar de rol en betekenis van het feit dat het vrouwen zijn die moederen en moederden, komt ook de vraag op wat dit voor de zonen voor gevolg had. In het boek *'Denken over Liefde en Macht'* stellen K. Amsberg en A. Steenhuis de volgende vraag aan de Italiaanse publiciste en politica Joyce Lussu – een vraag die ik hier met het antwoord wil citeren als voorbeeld voor het verband tussen de rol van vrouwen en het gedrag van mannen:

'In Florence hebben wij eens een muurschildering gezien van twee strijdende legers met vurige paarden, veel wapengekletter en stervende mannen. Opzij staan vrouwen die verleidelijk, onschuldig lachend toekijken naar dit mannen-spektakel. Uw verhaal komt erop neer dat als er geen vrouwen waren die beschermd moesten worden, er ook geen oorlogen zouden zijn'.

Joyce Lussu: *'Absoluut. De traditionele moeder is de keerzijde van de soldaat. Het zijn twee beelden die elkaar completeren. Want zij blijft thuis, onschuldig, bij de kinderen. En hij treedt naar buiten en beschermt gezin en vaderland. Maar de vrouwen zijn natuurlijk niet onschuldig aan het verschijnsel oorlog. Immers, zij hebben bijgedragen aan de mythe van de sterke man die het territorium verdeelt, die vrouw en kinderen beschermt.*

Brassai, 1935
(uit: *Photography as Art*, p. 125).

Vele vrouwen vinden deze mythe heel aantrekkelijk. (...) In industriële samenlevingen als de Verenigde Staten en Duitsland zijn die beelden nog uitgesproken, van de vrouw en de soldaat die elkaar met bewondering bekijken, daar is de militaristische ideologie sterker. (...) De historische rollen van de vrouw als moeder en de man als strijder zijn erg onaangenaam voor allebei'.¹²

Vrouwengeschiedenis gaat dus niet alleen over vrouwen, maar ook over mannen. In Engeland is b.v. de term *'history of relations between the sexes'* gelanceerd.

Over de nieuwe twijfels ten aanzien van de term vrouwengeschiedenis en de redenen die de eigenheid van vrouwengeschiedenis toch rechtvaardigen, wil ik J. Blok tot slot uitvoerig aan het woord laten:

'Het begin van onderzoek in vrouwengeschiedenis ligt telkens bij een op "vrouwen" toegespitste kwestie. De afsluiting vertoont een web van draden tussen allerlei elementen, waar de aanvankelijk beoogde vrouwen zich verspreid tussen bevinden. Wel zijn zij vaak door eigen draden met elkaar verbonden – soms stevige, soms zeer kwetsbare – maar de banden met de rest van het web blijken na ver-

richt onderzoek minstens zo belangrijk. Is de term vrouwenstudies, en hier vrouwen geschiedenis, dan eigenlijk nog wel zinvol? Is het uiteindelijke onderzoeksresultaat niet van dien aard, dat het gewoon weer bij de gangbare specialismen kan worden opgenomen? We hebben zoveel energie besteed aan argumenten voor de eigenheid van vrouwen geschiedenis; ondergraven we dan nu niet onze moeizaam bevochten positie?

Het gaat hier niet zozeer om de grenzen, als wel om de reikwijdte van vrouwen geschiedenis. Het lijkt me, dat deze te erkennen geen bedreiging hoeft te vormen voor haar zelfstandigheid, omdat de eigen identiteit door een aantal overwegingen gerechtvaardigd wordt. Ten eerste is de vraag naar de genoemde structuur van ongelijkheid, waarin seksuele ongelijkheid een centrale rol vervult, tegelijk zo specifiek en breed dat dit onderzoeksterrein daarmee een specialisme vormt. Ten tweede, en aansluitend, groeit het besef dat het uitwerken van vraagstellingen in dit specialisme niet toevallig, maar welhaast dwingend tot een interdisciplinaire aanpak leidt. Vrouwen geschiedenis is daarmee bepaald niet het enige specialisme met dit kenmerk, maar kenmerkend blijft het wel.

Maar is dit, alles welbeschouwd, nog steeds voldoende grond om te spreken van vrouwenstudies? Ik denk dat wetenschappelijk gezien deze term aan duidelijkheid verliest en aan vervanging toe is. Maar vanuit politiek oogpunt blijft de waarde gehandhaafd; de loyaliteit ligt in de eerste plaats bij vrouwen (...). Deze spanning tussen wetenschap en politiek wordt vaak als ongunstig ervaren, ten onrechte denk ik.¹³

Op deze laatste opmerking van J. Blok wil ik tot slot even ingaan. Zoals tevoren aangegeven zijn wetenschap en politiek altijd nauw verbonden geweest: de geschiedwetenschap heeft altijd een bepaalde functie gehad, hoe impliciet ook, heeft altijd gediend ter legitimering van wat dan ook. Dit is vaak verhuuld door het geloof zelf de enig ware wetenschap in pacht te hebben.

Vrouwen geschiedenis wil – en hierin staat zij zeker niet alleen – de relatie met politiek expliciet aangeven.

Ook geschiedenis onderwijs en politiek (in de breedste zin) zijn onderling verweven. Geschiedenis onderwijs zien als 'kultuuroverdracht' is evenzeer een politieke visie als onderwijs expliciet gericht op emancipatie.

Noten

1. J. Blok, 'Tussen Jacobs en Jacoby', *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* jrg. 1, no. 4, p. 474.
2. S. de Beauvoir, *De Tweede Sekse*, Utrecht 1976. Oorspronkelijk: *Le deuxième sexe*, Parijs 1949.
3. M. Beard, *Women as force in history*, New York/Londen 1973. Oorspronkelijk: Macmillan Company 1946.
4. Bijvoorbeeld: E. Bornemann, 'Frauen allein sind schwach', in die *Neue Rundschau*, 1978, en W. Thönessen, *Frauenemanzipation. Politik und Literatur der deutschen Sozialdemokratie zur Frauenbewegung*, 1863-1933, Frankfurt a.M. 1969.
5. *Jaarboek voor Vrouwen geschiedenis II*, Nijmegen 1981, p. 8.
6. G. Lerner, Placing Women in History, in *Liberating Womens History*, p. 365.
7. J. Mitchell, Four Structures in a complex Unity, in *Liberating Womens History*, p. 385-399.
8. Om enkele voorbeelden te noemen: F. Dieteren doet momenteel een vergelijkend biografisch onderzoek naar politiek actieve vrouwen in de eerste helft van deze eeuw in Nederland, m.n. geïntrigeerd door de vraag waarom zoveel van deze vrouwen in een persoonlijke crisis geraakten, zelfmoord pleegden, zich terugtrokken in het privéleven of in religieuze bewegingen (b.v. Cornelia Huygens, Henriëtte Roland Holst). I. van Dongen voltooit momenteel haar onderzoek naar (delen van) het veelzijdige leven van de – aanvankelijk socialistisch-feministische, later mystiekreligieuze – Nellie van Kol.

Het grote voordeel van het volgen van de levens van bekende vrouwen is dat in vergelijking met het onderzoeken van het leven van gewone vrouwen, een schat van persoonlijke informatie ter beschikking staat. De inventarisatie van persoonlijke documenten van vrouwen (brieven en dagboeken) op het Internationaal Archief voor de Vrouwenbeweging, die op het moment in volle gang is, wijst in een zelfde richting

van belangstelling.

Overigens realiseer ik me terwijl ik dit schrijf een belangrijke, steeds meer gebruikte, bron voor vrouwen geschiedenis niet vermeld te hebben in mijn verhaal: 'oral history', het interviewen van mensen, vormt juist bij onderzoek naar het verborgen leven van gewone vrouwen, een heel vruchtbare 'bron'. Om een enkele van de vele voorbeelden te noemen: M. Schwegman heeft hiervan gebruik gemaakt bij haar onderzoek naar vrouwen in illegale organisaties in Nederland '40-'45. *Het Stille Verzet*, Amsterdam, SUA, 1980.

9. M. Foucault, *Histoire de la sexualité I, La Volonté de Savoir*, Paris, Editions Gallimard, 1976. Vert.: *The history of sexuality, Volume I, an introduction*, New York 1980.
- Zie ook: E. Bolle, De Macht en het Lichaam – over het eerste deel van Foucaults *Histoire de la sexualité*, en M. Foucault, *Scientia Sexualis*, beide in: *Te Elfder Ure* no. 27, Nijmegen 1980, p. 167-192.
- J. Donzelot, *La police des familles*, Paris, Editions de Minuit, 1977. Vert.: *The policing of families*, New York 1979.
10. B.v. A. de Regt, Arbeidersgezinnen en industrialisatie, ontwikkelingen in Nederland, 1880-1918, in: *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, no. 4, 1977 en Armenzorg en disciplineren, Paper voor het NSAV-kongres 'Civilisatie en civilisatieprocessen', Amsterdam 1981.
11. A. Dercksen en L. Jansen Verplanke, *Heropvoeding van onmaatschappelijke gezinnen in gezinsoorden 1940-1960*, doktoraalskriptie sociale en economische geschiedenis R.U. Utrecht 1982, p. 260 en 262.
12. K. Amsberg en A. Steenhuis, *Denken over Liefde en Macht*, Amsterdam 1983, p. 203.
13. J. Blok, Enkele historische aantekeningen bij Gebruik en Misbruik van de antropologie, in *Jaarboek voor Vrouwen geschiedenis III*, Nijmegen 1983, p. 169/170.

Geschiedenis is geen uitgemaakte zaak

H.M.G. Schrijnemakers

Een team van zeven Leidse docenten schreef dit *Overzicht*, waarvan Roorda het leeuwendeel en de eindredactie voor zijn rekening nam.

De auteurs verantwoorden hun opzet in een inleiding. Omdat het om Algemene geschiedenis gaat, willen zij 'enig recht doen aan de gewichtigste omstandigheden en gebeurtenissen in allerlei delen van de wereld van toen' (p. 13), maar zij 'verwachten dat men ons zal verwijten, dat een opzet die mondiaal had moeten en kunnen zijn, toch in te sterke mate Europa-centrisch of althans Westers is gebleven' (p. 16). Het gebrek aan samenhang van op zichzelf staande beschavingskringen doet de auteurs kiezen voor dit Europa-centrisch standpunt. Overigens gaat het vooral om West-Europa; aan Noord- en Oost-Europa is alleen hfdst. 12 uitdrukkelijk gewijd. Hfdst. 4 ('Ontdekkingen en Europese expansie') en 16 ('Mondialisering van de economie') gaan bijna uitsluitend over Europeanen buiten Europa. In de paragraaf 'Azië: de mensen' komt geen Aziat voor.

Is dit boek dan ook zeker niet 'mondialer' dan Palmer's *History of the Modern World*, in een ander opzicht geeft het méér algemene geschiedenis: het besteedt aandacht aan politieke, culturele, sociale en economische ontwikkelingen. Er zijn bijvoorbeeld hoofdstukken over de economische aspecten van de periode tot 1650, en over de sociale en politieke; over het culturele leven in de XVIIe eeuw; en het laatste hoofdstuk (h. 23) is getiteld: 'Triomf van de burgerij?'. Zo komen niet alleen humanisten, Hervormers en XVIIe eeuwse geleerden aan bod, maar ook de prijsrevolutie van de XVIe eeuw, de ontwikkeling van het kapitalisme en de sociale mobiliteit. Niet zelden wordt nauw verband gelegd tussen politieke, culturele, sociale en economische ontwikkelingen. Dat de Nederlandse geschiedenis geen speciale aandacht krijgt (de Opstand hooguit één van de bijna 400 bladzijden) ligt aan het uitgangspunt van de schrijvers: ook hier schrijven zij algemene geschiedenis.

Juist deze integratie van politieke, culturele, sociale en economische aspecten maakt de stof nogal eens abstract. Grote lijnen en perspectieven verdringen dan het feitelijk verhaal. Gaan de auteurs er niet te gemakkelijk van uit, dat elke eerstejaars wel iets weet van Napoleon of Bismarck? Het boek is bedoeld voor eerste-

jaars-studenten (p. 11, 13). De kennis van abiturienten van de middelbare school noemen de auteurs, ondanks 'het werk en de bedoelingen van een niet onaanzienlijk deel van de geschiedenisdocenten' (...) 'doorgaans bijzonder schamel': de contemporaine geschiedenis wordt te sterk beklemtoond en 'vastgezet in een eenzijdig op de actualiteit toegespitst perspectief'. Toch moet een overzicht voor zulke lezers te overzien zijn en door uitleg doorzichtig worden gemaakt.

Dáár nu zit het probleem. Ik vrees, dat veel studenten nog vrij wat méér uitleg nodig zullen hebben bij tamelijk abstracte aanduidingen als: 'Nieuwe vormen van vroomheid onder geestelijken en leken bleven geïsoleerde verschijnselen' (p. 94): hier doelt men kennelijk op de Moderne Devotie. Als het gaat over de hoogkerkelijke koers van Karel I van Engeland (p. 148 en 159), denkt de student dan aan de High Church? Weet hij, wat 'ship money' (p. 159) is? Veel zal de docent toch weer moeten uitleggen, náást het boek.

'Wie wil leren studeren, zal ook moeten leren datgene op te zoeken wat hij niet onmiddellijk begrijpt', luidt het op blz. 11. Dat is waar. Atlas en woordenboeken zijn onmisbaar. Maar wat betekenen de woorden en de zinnen? Welke inhoud moet iemand zonder enige voorkennis geven aan de zin: 'Door dit concordaat verloor de Franse kerk voorgoed haar gallicaans karakter' (p. 284)? 'Toch was vom Stein erop uit, niet alleen de burgers maar ook de boeren meer kansen te geven om zich te ontplooiën. Hij bereikte ook het een en ander, in het bijzonder op het gebied van het plaatselijk bestuur.' (p. 286). Dit is te vaag om te vermelden. Natuurlijk verwijst een boek als dit naar 'further reading'. Er is een literatuuropgave bij elk hoofdstuk en de lezer wordt voorts naar Romein's Apparaat verwezen. Toch ook hier: veel eerstejaars kunnen zo iets niet zelfstandig aan; een meer bereedere bibliografie kan hier misschien helpen.

Ernstiger dan gebrek aan kennis noemen de auteurs het, 'dat alle historische kennis door een veel te groot aantal eerstejaars-studenten geacht wordt onaanvechtbaar, onomstreden en onproblematisch te zijn'. Docent en leerboek vertellen 'hoe het wás' en de student ziet allerminst, 'dat historische kennis slechts een voorlopig eindproduct is van onze bekende discussie zonder eind' (p. 14).

D.J. Roorda samen met J.W. Buisman, J.E.J.M. Burger, P.C. Emmer, F.S. Gaastara, H.B.Th. Schot, G.D. Winus, *Overzicht van de Nieuwe Geschiedenis. De algemene geschiedenis van het einde der middeleeuwen tot 1870*. Wolters-Noordhoff, Groningen 1984, geïll., 388 p., f 59,75.

De grote verdienste van dit boek is, dat die voorlopigheid op haast elke bladzij beklemtoond wordt. Elk hoofdstuk begint met een historiografische inleiding, die belangrijke standpunten over kwesties weergeeft: Burckhardt over de Renaissance (p. 20), de Whig-historiografie (p. 156), het gentry-debat (p. 156), Hazard's 'Crise de la conscience européenne' (p. 145), Elis' socialisatietheorie (p. 146). Maar ook buiten die paragrafen wordt de lezer erop gewezen, dat geschiedenis een verhaal is, door mensen verteld, en niet het verleden zelf.

De stof wordt dan ook vaak behandeld aan de hand van kwesties: Werd die pauselijke verdeling van de nieuw ontdekte gebieden nu zomaar aanvaard door het katholieke Frankrijk, door Engeland, en ook door Spanje (79)? Wat voor effect verwachtte men van de propaganda tegen het Spaanse bestuur in Amerika, de 'zwarte legende' (p. 80)? Als er al een crisis was in de XVIIe eeuw, op welke gebieden dan en vooral: wat kan men met zo'n stagnatie verklaren (p. 138-140)?

De stof is ingedeeld in tijdvakken (de caesuren liggen ca. 1650, ca. 1740 en 1815), die verband houden met de expansie- en contractiefasen van de XVIe-XVIIIe eeuw en met de Kondratieffs van de XIXe. Op het verband tussen de omslag in de conjunctuur rond 1848 en andere politieke en sociale keerpunten in het revolutiejaar wordt sterk de nadruk gelegd.

Conclusie

Dit is een belangrijk leermiddel voor stimulerend geschiedenisonderwijs aan universiteit en n.i.o. Dat het niveau ervan waarschijnlijk nogal hoog zal zijn voor wie als abiturient van VWO en vooral van HAVO zich zelfstandig een overzicht van de algemene, zij het niet mondiale geschiedenis tracht te verwerven, kan men zeker niet alleen de schrijvers ervan verwijten.

Een troebel beeld

E.M. Janssen Perio

Dit boek voor de bovenbouw van Havo en Vwo, is een nieuwe poging om de geschiedenis van de 20e eeuw in een schoolboek te comprimeren; de poging is m.i. niet geslaagd. Het boek staat duidelijk onder de druk van het CSE; aan de CSE's van de laatste jaren is dan ook veel materiaal ontleend, met een koene greep in deze nieuwste grabbelton. De bedoeling is verder, kennelijk, om een overvloed aan informatie te geven over de gehele wereld vanaf 1917, waarbij – zoals de auteurs in hun voorwoord zelf vaststellen – de 'cultuurgeschiedenis' bewust buiten beschouwing is gelaten; en zo'n keus wrekt zich natuurlijk. Want onder 'cultuur' vallen o.a. ook wetenschap en techniek, die aan de wereld een wat ander aanzien zijn gaan geven en nog voortdurend geven; zo krijgt men hier b.v. over de ruimtevaart niets te lezen, en atoombomben vallen inderdaad zo maar uit de lucht.

De leerstoforganisatie vertoont een voorkeur voor een synchronistische aanpak, die voor het Interbellum zelfs leidt tot een behandeling van velerlei landen in de eerste en dan nog eens in de tweede tien jaren. Een ongelukkige benadering die het zicht op continuïteiten verduistert en tot een soort historische schizofrenie leidt. De gehele opbouw maakt een conservatieve, om niet te zeggen oudbakken indruk, als een deprimerend specimen van de restauratieve trend van het decennium. Van enige aanvechting van de auteurs om ergens ook maar enige oorspronkelijke visie te presenteren, is in dit gehele boek geen spoor te bekennen. De halve bladzijde waarin de schrijvers aan het begin 'de wereld in 1917' willen samenvatten, doet – als getuigenis van geestelijke armoede – al het ergste verwachten.

Gevolgen van de 1e Wereldoorlog

Het eerste hoofdstuk over de 1e Wereldoorlog bevestigt al meteen deze verwachtingen; deze opeenstapeling van mededelingen brengt niets nieuws in vergelijking met wat al in tientallen boeken – vanaf Rijpma ongeveer – hierover is neergelegd. Hetzelfde geldt voor het 3e hoofdstuk, waarin de vindingrijkheid van de auteurs niet verder komt dan maar weer eens een opsomming te geven van de bepalingen van de vredesverdragen, van Versailles tot en met Sèvres.

Het onvermogen van dit boek om een inzicht te geven in enige samenhang van

gebeurtenissen en processen, en b.v. van de Europese revolutie die in 1917/1918 een einde maakte aan de drie grote continentale keizerrijken en aan dynastieën als de Habsburgers, Hohenzollerns en Romanovs, blijkt o.a. uit de mededeling over de Vrede van St-Germain: '*gesloten op 10 september 1919 met Oostenrijk-Hongarije. Deze vrede maakte definitief een einde aan het keizerrijk. Oostenrijk verloor ongeveer 73 procent van zijn vroegere gebied en 75 procent van zijn inwoners. De onafhankelijkheid van Tsjecho-Slowakije, Joegoslavië, Polen en Hongarije werd een feit*' (25).

Afgezien nog daarvan dat men hier geen verliezen van 'Oostenrijk' kan presenteren, is hier ook geen sprake van een 'feit', maar van de dramatische ontbinding van een politiek conglomeraat genaamd de Habsburg-, Donau en/of Dubbelmonarchie, die aan zijn innerlijke – en met name nationale – spanningen bezweek en een erfenis naliet die tot de volgende wereldoorlog zou leiden. Het nieuwe Polen ontstond trouwens grotendeels ten koste van Duitsland en Rusland, die in 1939 hiervoor hun rekening hebben gepresenteerd, met de bekende gevolgen.

Communisme en fascisme

Ook de beschrijvingen van de ontwikkelingen in b.v. de landen die na de 1e Wereldoorlog communistisch of fascistisch werden, verwennen de lezer niet door een overvloed aan helderheid en diepzinnigheid. Op de 5e blz. over de Sovjet-Unie komt al de 'Goelag-archipel' ter sprake; bij de 'bronnen en opdrachten' achterin het hoofdstuk zou men enige getuigenis van een bewoner van die 'archipel' wensen en verwachten, maar daar vindt men dan scholastieke teksten over de ruzie tussen Stalin en Trotsky (70/71), die – evenals de desbetreffende behandeling in de tekst (38) – de indruk wekken alsof hier enig gewicht in de schaal zou zijn gelegd door een theoretisch gelijk. Bij het portret van Stalin (37) wordt informatie verschaft over zijn levensloop tot 1922, met voorbijgaan aan het specifieke van deze figuur: zijn methodische terrorisme. Kleinigheden als de uitroeiing en ontrecting van gehele bevolkingsgroepen en de radicale degradatie van het godsdienstig leven komen niet ter sprake, evenmin als de wereldbeschouwing van het bolsjewisme. De informatie over de ontwikkelingen in

L. Mulder, Dr. A. Doedens, *Beeld van de twintigste eeuw. Wereldgeschiedenis 1917 tot heden*. Van Walraven bv, Apeldoorn 1984, 357 blz., f 39,75.

de Sovjet-Unie sedert 1927/28 munt ook uit door warrigheid en vreemde beweringen, b.v. dat de positie van de 'industriearbeiders' (die toch al 'niet slecht' was) door het zgn. Stachanovisme zou zijn verbeterd, ofschoon de 'levensstandaard' ondertussen daalde (97). Na de collectivisatie zouden de boeren in 1933 om mysterieuze redenen zijn '*begonnen schoorvoetend het nieuwe systeem te aanvaarden*', nadat weliswaar '*miljoenen boeren in het ongeluk gestort*' waren en in de volgende jaren wederom miljoenen mensen werden gedeporteerd en geëxecuteerd (99) – zodat het duidelijk is: van die Russische moezjiks kun je alles verwachten.

Over het fascisme vindt men in dit boek weer de bekende tutti frutti van kletsboek en clichés, b.v. over de archifascist Mussolini, die met zijn '*Lateraanse verdragen*' zulk een '*grote populariteit*' verwierf, '*begrijpelijk in een land waarvan vrijwel de gehele bevolking rooms-katholiek is*' (43) – uitgezonderd uiteraard enige liberalen, socialisten en communisten, die bovendien wat geld op tafel moesten brengen om het Vaticaan schadeloos te stellen. En natuurlijk worden ook in dit boek de Pontijnse moerassen weer eens drooggelegd, en: '*De fascistische regering kon met trots wijzen op de geboekte vooruitgang*' (103). Dat de arbeiders door het corporatieve gedoe monddood werden gemaakt, moet de leerling tussen de regels door lezen (103).

Een adderkluw als de Spaanse Burgeroorlog is m.i. een soort test-case voor wat schoolboekauteurs van zulk een ingewikkeld complex terechtbrengen. In dit boek is het resultaat desastreus. Van enige voorgeschiedenis is geen sprake, het begint pardoos met de gemeenteraadsverkiezingen van 1931 en de komst van de republiek. In 1936 volgt er weer '*een periode van verwarring en geweld*'. Zowel links als rechts maakten zich schuldig aan politieke moorden' (124); inderdaad, alleen moordde 'rechts' wat grondiger en methodischer, hetgeen ook geldt voor de burgeroorlog zelf '*die ca. 600.000 slachtoffers zou maken*' (125). Dat Franco na 1939 met overgave voortmoordde, blijft uiteraard onvermeld (op p. 308 gaat deze kille killer dood, in 1975 – maar er blijven problemen: 5 regels). Informatief is ook deze zinsnede: '*In Spanje vond de eerste krachtmeting tussen fascisme, communisme en meer democratisch gerichte*

regeringsvormen plaats' (124); wie ook maar enig besef heeft van de Spaanse geschiedenis, kan weten dat van een invloed van het 'communisme' aanvankelijk nauwelijks sprake was, maar dat het anarchisme vooral bij de arme boeren en landarbeiders een grote aanhang vond. Wat de lamentele 'non-interventiepolitiek' van Engeland en Frankrijk betreft: *'Resultaat heeft deze politiek niet gehad'* (124); nou en of: het resultaat dat Franco tenslotte won (zijn ponum vindt men op p. 124 én 125).

Illustraties

Het boek wemelt trouwens van de ponums, die er zich misschien, als van ouds, weer toe lenen om van snorren en baarden te worden voorzien. Deze overvloed correspondeert met de veelheid van vorsten en staatslieden, die elkaar in dit boek met jaartallen en al verdringen (op p. 105 komt Edward VIII zelfs weer eens opdraven met zijn mrs. Simpson en de suggestie dat hij, zoals de Privé's ons vertellen, om haar had moeten aftreden: de man was een nul die niets deed!).

Sommige portretten zijn ook bijgetekend op kaartjes, zoals in het geval van Franco (125) of van Mussolini als 'temmer' van Haile Selassie op p. 104 – een dieptepunt van smakeloosheid. Op p. 220 ziet men zelfs nog Mossadek, zaliger nagedachtenis, op bed liggen: *'Mossadek, die beweerde een slechte gezondheid te hebben, gekeerde vaak vanaf zijn bed'*. Tegen de kaartjes heb ik trouwens, nog afgezien van hun kwaliteit, een principiële bezwaar: deze dienen alleen de luiheid van leerling en/of leraar, en er zijn enige voortreffelijke historische atlansen.

De caricaturen, naar de trant en trend overvloedig aanwezig, getuigen, voor zover zij niet uit het CSE-reservoir stammen, zelden van enige bezinning op doel en functie van het beeld. Op p. 48 verrijst Suze Groeneweg uit een stembus, die op p. 46 inderdaad wordt genoemd – maar verder is er van vrouwengeschiedenis geen sprake. Op p. 187 staat een plaatje van F. Behrendt over het proces van Neurenberg, met de naam van Auschwitz enz. – maar de 'Endlösung' blijft onbesproken. Het plaatje over 'een Latijns-Amerikaanse staatsgreep' op p. 224 is wel leuk, maar bevestigt alleen een populair cliché over de politiek in dit gebied. En Behrendts plaatje over Sockarno op p. 300 is weinig relevant.

Ofschoon de titel van dit boek het veelbelovende en veelomvattende begrip 'beeld' impliceert en de auteurs in hun voorwoord nog eens wijzen op de rol die bij de 'beeld-

vorming' kan worden gespeeld door vragen en opdrachten ('een groot aantal'), is juist een beeldvorming wel het allerlaatste dat men bij de leerlingen kan verwachten als resultaat van de lawine aan summere mededelingen, die hier over hun en haar hoofden wordt uitgestort – en ieder praktiserend docent weet, wat het jammerlijke gevolg is van soortgelijke extracten in schoolboekvorm.

Summiere waarderingen

In de pseudo-objectieve mededelingenstijl van dit boek worden uiteraard, zoals dat in dit soort boeken gebeurt, allerlei waarderingen binnengesmokkeld, die naïeve leerlingen met huid en haar overnemen en die kritische leerlingen als ongegronde beweringen doorzien of als kletsboek appreciëren. Hier worden met name met betrekking tot de buiteneuropese wereld achteloos oordelen geformuleerd over ontwikkelingen van tientallen jaren in landen van honderden miljoenen mensen, en ontvangen staatslieden en hun of haar prestaties van de auteurs een voldoende of onvoldoende, alsof ze voor hen in de schoolbank zaten. Dat de grote Gandhi in 1948 werd vermoord, was uiteraard trist, maar hij had helaas al 'veel gezag verspeeld. Ook binnen zijn eigen aanhang, de Hindoes, bestond kritiek op zijn pogingen de twee godsdienstige groepen te verzoeven' (217). Zijn opvolger Nehroe had weliswaar 'veel gezag', maar ook dit kreeg toch weer 'een geduchte knauw door de grensincidenten met China', en zijn dochter maakte 'in de jaren zeventig regelmatig gebruik van ondemocratische middelen tegen politieke tegenstanders. Familieleiden werden stelselmatig bevoordeeld' (298). Haar Indonesische collega Soeharto daarentegen 'slaagde erin geleidelijk de rust te herstellen. Veel aandacht werd besteed aan de economische opbouw en de bestrijding van de corruptie' (300). In communistisch China waren eertijds de gevolgen van de zgn. Grote Sprong Voorwaarts niet zo aangenaam: 'Door gebrek aan kennis werden ernstige fouten gemaakt. Natuurrampen en menselijk falen deden enkele keren de oogst mislukken' (214). Niettemin blijkt tachtig bladzijden verder toch, ondanks het mislukken van deze GSV, 'de Chinese bevolking in ieder geval verzekerd van een minimumbestaan' (295). Van de ontwikkelingen na de dood van Mao kan men zich een beeld vormen op grond van deze informatie: 'Op het partijcongres van 1977 werd een lijn uitgestippeld waarvan de hoofdkenmerken stabiliteit, eenheid, rust en orde waren' (296). Dit klinkt even positief als de samenvatting van wat er in

Spanje na de dood van Franco gebeurde: *'Het koningschap werd hersteld. Koning Juan Carlos slaagde erin het democratiseringsproces in goede banen te leiden'* (308). Maar in Portugal ging het na de Anjerrevolutie minder goed: *'Dat er chaotische toestanden ontstonden, lag voor de hand. De Portugezen moesten leren hoe een democratie functioneert. Bovendien was het land straatarm'* (308).

Ik besluit met de constatering dat in dit boek Midden-Europa (het gebied van de zgn. Satellietstaten) nauwelijks bestaat en dat dit eveneens geldt voor ons buurland België. Deze lacunes heeft het boek gemeen met het merendeel der historische schoolboeken, waaruit het is bijeen geraapt.

Kleio Didactica

Prijzen leerlingen-materiaal

1 ex. f 5,50; 2 t/m 10 ex. f 4,50 per ex.; meer dan 10 ex. f 3,50 per ex. inclusief verzendkosten.

Kleio Didactica no. 1 (land zonder leerplicht) en no. 2 (van Sodom tot Rhynauwen) zijn nog tegen oude prijzen beschikbaar, te weten:

1 t/m 4 ex. f 5,— per ex.; 5 t/m 10 ex. f 3,50 per ex.; 11 t/m 20 f 3,— per ex.; meer dan 20 ex. f 2,50 per ex. Het verschuldigde bedrag dient tevoren overgemaakt te worden op postgiro 128701 t.n.v. penningmeester VGN te Den Haag, onder vermelding van nummer, titel en tevens de aanduiding 'leerlingenmateriaal'.

Leverbare titels leerlingenmateriaal:

nr Titel

- 1 'n Land zonder Leerplicht
- 2 Van Sodom tot Rhijnauwen
- 6 Over Leven
- 8 Suriname
- 9 De erosie van een hoeksteen
- 11 Het Algemeen Kiesrecht in prenten

Ideetje misschien . . . ?

Het is de bedoeling dat dit feuilleton een markt wordt voor allerlei ideeën die door geschiedenisleraren zijn ontwikkeld. Publicatie ervan houdt in dat ook anderen ze in hun lessen kunnen gebruiken.

De inzenders pretenderen niet hiermee het laatste woord gezegd te hebben, want dat gebeurt in de praktijk; een praktijk die voor iedereen verschillend is. Zodoende kan de omvang van de ideeën variëren van korte tips tot zeer uitgewerkte lessuggesties.

U kunt begrijpen dat de Didaktiekcommissie niet de enige leverancier kan en wil zijn van ideetjes voor dit feuilleton. Zij nodigt daarom elke docent uit een bijdrage te leveren. Het is niet nodig dat uw suggestie vakwetenschappelijk en/of vakdidactisch van topniveau is, bruikbaarheid is het enige criterium dat geldt.

Wilt u de ideetjes misschien . . . ? zenden aan Harriët Mulkens, Hoofdweg 116, 9484 TB Oudemolen (Dr.).

De Didaktiekcommissie

Veldwerk voor 3/4 mavo

Als vast onderdeel van het leerplan geschiedenis kan veldwerk een waardevolle aanvulling en verdieping zijn van de reguliere geschiedenislessen.

Aan een S.G. te Doetinchem is deze manier van werken uitgewerkt door Chris Jansen. De rode draad is het signaleren van veranderingen in de eigen omgeving en het verklaren van deze veranderingen. Het materiaal richt zich (nu nog) op de verschillende aspecten van de landbouw en industrie.

Tijdens de lessen geschiedenis vindt er, na de behandeling van 'Nederland na 1945' een verwerking plaats aan de hand van interviews en waarnemingen in de eigen omgeving. Als voorbereiding wordt er materiaal verzameld over de eigen streek voor de periode 1950 - heden. Dit kan uiteenlopen van kranteberichten en foto's tot reclamemateriaal. Daarna volgt informatie over de eigen plaats, gericht op landbouw en industrie, met verwijzingen naar het leerboek.

Voordat de leerlingen op pad gaan wordt er geoefend met een rollenspel. Om beurt speelt één van de leerlingen de rol van interviewer, boer of wijkbewoner om zo-

23. Bij 't bezoek aan een agrariër, loonwerker en tuinder, vooral letten op de volgende zaken. Welke veranderingen zijn er ontstaan in het inkomen, het werk, het materiaal, de plaatsing van de dieren, in de jaren na de 2e wereldoorlog? Verwerk dit in schemavorm.

Vul dit schema aan m.b.v. gegevens uit het stencil 'veranderingen in de landbouw na de tweede wereldoorlog'.

	1950	1960	1970	1980
Inkomen per jaar ±				
werktuigen				
aantal dieren				
hoeveel mensen doen 't werk				
aantal schuren				

etc.

doende de techniek van het interviewen onder de knie te krijgen. Daarna vindt het eigenlijke veldwerk plaats waarbij in groepjes van drie leerlingen wordt gekeken naar de ontsluitingen van wegen en kanalen en de aard en samenstelling van de verschillende bedrijven. Op aparte formulieren worden de veranderingen per tien jaar genoteerd. De ervaringen en waarnemingen van zes lessen veldwerk worden daarna per groep geordend, waarna de resultaten klassikaal worden besproken. Op ogenschijnlijk onbetekende veranderingen wordt getracht, in relatie met de tijd, een antwoord te geven. Vragen zoals 'Waarom heeft men dit bedrijf hier gevestigd?' of 'Wat is de oorzaak van deze uitbreidingen?' maken de verschillende ontwikkelingen concreet. Het geleerde moet worden toegepast op verschijnselen uit de eigen streek.

Hoewel deze manier van werken een stevige voorbereiding vergt is dit, kijkend naar het enthousiasme van de leerlingen, zeker de moeite waard.

Kees Torremans

B. De jaren tussen 1950 en 1960 laten een geweldige groei zien van de industrie, hierdoor is er veel werk, hoge produktie en tamelijk lage prijzen voor de produkten door de loon- en prijspolitiek van de regering. Geen loonsverhogingen en geen prijsverhogingen van produkten die iedereen dagelijks nodig heeft.

Na 1960 weten de vakbonden er voor te zorgen dat de lonen hoger worden, door deze verhogingen kunnen de arbeiders allerlei luxe produkten kopen zoals auto's, t.v.'s etc.

Gevolg: geweldige stijging van de vraag naar luxe-produkten. De bedrijven kunnen de vraag niet aan en nemen buitenlandse werknemers in dienst en gaan waar mogelijk ook de produktiewijze mechaniseren en automatiseren, zodat ze minder arbeiders nodig hebben die door loonsverhogingen en sociale verzekeringen tamelijk duur zijn geworden.

Opdrachten: informeer bij een bedrijf of er buitenlandse werknemers zijn en sinds wanneer, informeer ook eens naar het aantal werknemers in 1950, 1960 en 1970 en vraag via welke produktiewijziging men de arbeider door een machine heeft vervangen.

Wanneer er bedrijven staan van voor de oorlog, vraag dan wat er met de machines gebeurde, en hoe ze opnieuw gestart zijn na de oorlog.

Men startte opnieuw na WO II door de Amerikaanse Marshall hulp die hun machines gaf. Het waren meestal oudere machines. Deze machines werden later vernieuwd wanneer de bedrijven uit het dal waren.

VGN - nieuws

Bestuursnieuws

Studentenbegeleiding

Het Bestuur heeft van het Nutsseminarium in Amsterdam het verzoek gekregen om te mogen beschikken over ons leden-adresbestand in de afdelingen Amsterdam, Haarlem en Alkmaar, om op die manier in contact te komen met collega's, die bereid zijn om studenten te begeleiden.

Het Bestuur is er zich van bewust, dat een goede praktijkbegeleiding van onze toekomstige collega's van het hoogste belang is. Toch heeft het Bestuur gemeend om afwijzend op het verzoek van het Nutsseminarium te moeten reageren. De redenen die zij daarvoor heeft, zijn de volgende. Studenten begeleiden betekent een stuk taakverzwaring, en niet zo'n geringe ook. Toen de Minister indertijd de faciliteiten voor dit extra werk heeft afgeschaft, heeft de VGN krachtig geprotesteerd. Als we nu ons adresbestand voor een deel aan het Nutsseminarium zouden afstaan, '... zouden we daarmee aangeven, dat we de afschaffing van de bijzondere faciliteiten voor het mentorschap stilzwijgend zouden goedkeuren', aldus ons antwoord aan de studiebegeleider van het Nutsseminarium.

Een andere reden om te weigeren is de wetenschap van het Bestuur, dat er in de regio Amsterdam nog meer opleidingen zitten, die broodnodig om studiebegeleiders op school zitten te springen. Vandaar, dat het Bestuur het Nutsseminarium het volgende heeft voorgesteld. 'Wat we wel een goed idee vinden, is het plaatsen van een oproep in Kleio.' En het Bestuur denkt daarbij aan een algemene oproep aan haar leden om zich voor dit belangrijke werk op te geven, met de aantekening, dat het een vorm van onbehoorlijk beleid is om voor deze extra taakverzwaring geen faciliteiten te verlenen van rijkswege.

De brief aan het Nutsseminarium eindigt met de zin: 'We hopen als Bestuur, dat U onze weigering zult kunnen begrijpen, ook al hebben we een open oog voor Uw probleem'.

E. Boerhout, 2e secr.

CSE problemen

Het afgelopen jaar heeft het bestuur aan de staatssecretaris een aantal vragen gesteld over de toekomst van het CSE geschiedenis:

keuze en aankondiging van de onderwerpen

Mede namens anderen vroegen wij om de onderwerpen tijdiger bekend te maken. Dit om docenten en 'ondersteuners' de kans te geven een goede voorbereiding op te zetten. Bovendien uitten wij kritiek op de 'eenzijdige' keus en de gebrekkige stofomschrijving. Het antwoord hierop was dat de zaken belangrijk waren en in behandeling maar dat op korte termijn geen definitief standpunt wordt ingenomen. Te zijner tijd zal informatie volgen via 'de daarvoor bestemde kanalen'. Dit was september 1983...

Objectief score-bare toetsen

Het tweede aandachtspunt was het gerucht, dat we binnen afzienbare tijd geconfronteerd zouden worden met objectief score-bare toetsen. Het bestuur vroeg naar de gegrondheid hiervan. Het heeft bovendien aangeboden dat, mochten er ideeën in deze richting zijn, de VGN een bijdrage wil leveren aan onderzoek naar de mogelijkheid en de eventuele uitwerking hiervan.

In het antwoord op deze brief werd niet ingegaan op ons aanbod tot medewerking; wel werd een belangrijk argument naar voren gebracht om deze toetsvorm toe te passen nl. 'de discussie over de afschaffing van de tweede correctie'. Ook werden de schoolsoorten genoemd waarmee men een begin dacht te maken: Mavo en LBO.

In een tweede brief spraken wij onze onvrede uit over het niet reageren op ons aanbod en over het genoemde argument, terwijl we vroegen om een onderwijskundige argumentatie. Het ministerie antwoordde dat die er was zonder dit nader toe te lichten.

Het bestuur beraadt zich nog over het al of niet voortzetten van de briefwisseling zeker gezien de nietszeggende antwoorden, die we ontvingen.

Inmiddels heeft wel – op 7 juni j.l. – een gesprek plaatsgevonden voor voorzitter en secretaris met de staatssecretaris, Mevr. Ginjaar-Maas. De voornaamste reden voor het gesprek was het feit dat werken aan een herziening van het eindexamen – (de taak van de werkgroep HEG) en de verplichting van een score-baar eindexamen elkaar niet verdragen. De voorzitter deed dan ook een beroep op de staatssecre-

taris om de HEG de ruimte te geven zo objectief mogelijk aan een eindexamen te kunnen werken, zonder daarbij de hete adem van het CITO in de nek te hoeven voelen.

Er werd afgesproken dat de werkgroep HEG zo mogelijk eind van het jaar met een eerste suggestie zal komen over de mogelijkheid van objectief score-bare toetsen.

Verklaring van het bestuur terzake Staatsinrichting

Een poosje geleden ontstond enige beroering n.a.v. de verklaring van de staatssecretaris dat in het experiment eindexamen maatschappijleer Havo/VWO staatsinrichting wordt opgenomen.

Het bestuur van de VGN was enigszins verbijsterd dit bericht uit de krant te moeten vernemen. Bij de installatie van de werkgroep HEG, door de staatssecretaris, heeft de voorzitter deze kwestie aangekaart in zijn antwoord op de rede van Mevr. Ginjaar-Maas.

Zij verklaarde daarop dat in de instellingsbeschikking van de HEG staat dat de werkgroep een eindexamenprogramma moet maken voor geschiedenis én staatsinrichting. Zij riep op daarmee door te gaan en ze baseerde dit op de volgende overwegingen:

- het experiment maatschappijleer heeft een beperkt karakter
- de beslissing over definitieve toewijzing van staatsinrichting wordt pas na 1990 genomen.

In een daaropvolgend gesprek is de mogelijkheid opengelaten dat bepaalde aspecten bij geschiedenis en andere aspecten bij maatschappijleer worden ondergebracht.

ARVO II

November 1983 verscheen van de hand van ARVO II (Adviesraad Tweede fase Voortgezet Onderwijs) het eerste deel van het 'Lyceum advies'. Zowel de OAC als het sectiebestuur Havo/VWO hebben het bestuur geadviseerd inzake een commentaar op dit advies. Inmiddels is naar aanleiding van alle commentaren een vervolgvraagstuk verschenen. In een van de volgende nummers van KLEIO zal uitvoerig op deze kwestie worden ingegaan.

Ook een reactie van het bestuur op de nota Vebao kunt u in een van de volgende nummers verwachten.

Harriet Mulkens

DIDACTIEKCONFERENTIE 1984 LEIDERDORP 2-3 november.

"Gedifferentieerd
in de

werken
geschiedenisles"

Didactiekcommissie

Na een korte inleiding over de drie te gebruiken differentiatie modellen (zie onder) gaan de deelnemers in werkgroepen aan het werk met het door hun gekozen model. Dit gebeurt aan de hand van de volgende twee onderwerpen:

- A. een bovenbouwthema: *Werkloosheid in de jaren '30 in Nederland*, bedoeld voor de hoogste klassen MAVO, HAVO en VWO.
- B. een onderbouwthema: *De andere kant van de Opstand: het dagelijks leven in de 16e eeuw*, bedoeld voor de beginklassen van LBO, MAVO, HAVO en VWO.

Tijdens de conferentie zal ook een 'markt' georganiseerd worden van gedifferentieerd geschiedenismateriaal. Deelnemers worden uitgenodigd hun eigen materiaal (in afgeronde of ruwe vorm) mee te brengen, zodat niet alleen de wereld van de – al dan niet commerciële – uitgevers vertegenwoordigd is, maar ook de dagelijkse lespraktijk.

Er kan gekozen worden uit drie differentiatie modellen:

- het *BHV-model* (zie MAVO-project en Kleio) omdat dit model al op veel scholen gebruikt wordt;
- het *Sporenmodel* van Dijkstra/Buitink dat een model aanbiedt waarin belangrijke elementen van ons vak goed tot uiting kunnen komen;
- het *Projectmodel* dat een redelijk eenvoudig model is, dat ook mogelijkheden biedt tot differentiatie in werkvormen en belangstelling.

Omdat dit laatste model wellicht wat onbekend is volgt hier een korte uitleg. Het projectmodel heeft evenals het BHV-model een *basisprogramma*, daarnaast is er een *keuze programma*. De functie van het basisprogramma is de voorwaarden te vervullen voor het kunnen uitvoeren van het keuzeprogramma. (Bij het bhv-model is het basisprogramma meestal de stof die alle leerlingen moeten beheersen).

De leerkracht legt na het basisprogramma de leerlingen een aantal keuzeopdrachten voor, waaruit de leerlingen kiezen kunnen.

Het differentiatiemoment zit in dit keuzeprogramma. De opdrachten zijn nl.

Deelnemerskosten f 100,-. Reiskosten 2e klasse v.v. worden vergoed. Inschrijving geschiedt door het zenden van een briefkaart aan: Lerarenopleiding Zuid West Nederland, sectie geschiedenis t.a.v. de heer A.L. Verhoog, Postbus 2967, 2601 CZ Delft. Een acceptgiro wordt u dan toegezonden.

Programma

Vrijdag 2 november:

- 15.30–16.00 uur Aankomst en inschrijving.
- 16.00–17.00 uur Inleiding over de drie te gebruiken differentiatie modellen door drs. R. Leentvaar, onderwijskundige ZWN.
- 17.00–18.00 uur Samenstelling en kennismaking in de werkgroepen.
- 19.30–22.00 uur Eerste bijeenkomst werkgroepen.

Zaterdag 3 november:

- 9.00–12.00 uur Tweede bijeenkomst werkgroepen.
- 13.30–15.00 uur Evaluatie en afronding in de werkgroepen.
- 15.00–15.30 uur Afsluiting van de conferentie.

gedifferentieerd naar bijv.: – mate van openheid – belangstelling – niveau – vaardigheden e.d.

De *afsluiting* kan allerlei vormen aannemen, van toets tot tentoonstelling.

Doel van de conferentie is, uitgaande van het basismateriaal te komen tot gedifferentieerd materiaal zowel als differentiatie in vaardigheden en werkvormen.

Werkwijze:

- a. Na aanmelding krijgen de deelnemers een formulier om hun keuzes kenbaar te maken.
- b. De deelnemers kiezen uit één der onderwerpen en één der differentiatie modellen.
- c. Zij krijgen tevoren (3e week oktober) het basismateriaal toegezonden.
- d. Tijdens de conferentie wordt gewerkt met één differentiatie model.

Kroniek

Jubileumsymposium Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis

Ter gelegenheid van het 10-jarig bestaan van het Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis organiseert de redactie, samen met het bestuur van de Nederlandse Vereniging tot beoefening van de Sociale Geschiedenis, een symposium over het thema: *Sociale geschiedenis in de jaren tachtig*.

Sprekers: drs. P. Boomgaard (Arbeidersgeschiedenis in Nederland), prof.dr. C. Lis (geschiedenis van gezinsvorming en vrouwenarbeid), prof.dr. W. Frijhoff (impasses en beloften van de mentaliteitsgeschiedenis) en prof.dr. D. van Arkel (historisch racisme-onderzoek).

Datum: 8 december 1984, van 09.30 tot 17.00 uur.

Plaats: Academiegebouw, Domplein, Utrecht.

Voor deelname wordt, inclusief koffie, thee, lunch en borrel, een bijdrage van f 6,— gevraagd.

Opgave van deelname graag vóór 1 december bij dr. E.J. Fischer, Richard Wagenerlaan 20, 3533 GD Utrecht.

Wijs met de wereld

Uit recent onderzoek is gebleken dat docenten van het voortgezet onderwijs graag aandacht geven aan de milieuproblematiek, maar dat het beschikbare materiaal onvoldoende bekend is. Om daarin verandering te brengen en de docenten een handreiking te bieden is onlangs een brochure over educatieve middelen voor het voortgezet onderwijs over mondiale milieuproblematiek verschenen, getiteld: **WIJS MET DE WERELD**.

De inhoud bestaat uit een inleiding over de mondiale milieuproblematiek in het kader van de World Conservation Strategy; een overzicht van educatieve materialen, voorbeeldprojecten, begeleidende instellingen op milieugebied, audio-visuele middelen en tentoonstellingen en plaatsen die geschikt zijn voor een bezoekje met de klas. Er wordt schematisch aangegeven voor welk soort onderwijs en voor welk vak de middelen geschikt zijn. Tevens zijn de adressen, telefoonnummers en prijzen vermeld. Naast dit overzicht bevat de brochure een tweetal reportages over de praktijkervaringen met twee projecten over milieu en Derde Wereld (3 HAVO en LBO/MAVO).

De brochure is samengesteld door de Stichting Milieu-educatie in opdracht van de Stuurgroep World Conservation Strategy (WCS), en is gesubsidieerd door het Wereld Natuur Fonds Nederland.

De brochure en aanvullende informatie is te verkrijgen bij:

IUCN-ledencontact/Stuurgroep WCS
Werkgroep Onderwijs
Damrak 28-30
1012 LJ Amsterdam
tel: 020-261732

Tentoonstelling Joan Derk van der Capellen

In het Provinciaal Overijssels Museum te Zwolle is van 9 september t/m 30 december 1984 een tentoonstelling te zien, gewijd aan de Overijsselse staatsman en patriot Joan Derk van der Capellen. Het museum herdenkt hiermee niet alleen de 200ste sterfdag van Van der Capellen, maar viert dit jaar tevens haar 100-jarig bestaan.

De tentoonstelling 'De wekker van de Nederlandse natie. Joan Derk van der Capellen' laat een beeld zien van een man die door zijn ideeën en de manier waarop hij zich hiervoor inzette, in zijn tijd veel stof deed opwaaien. Ook nu zijn de historici het nog niet eens over het belang van zijn acties voor de democratie en zijn plaats in de geschiedenis van ons land. De tentoonstelling wordt begeleid door een beknopt overzicht van zijn leven en ideeën in de vorm van een aflevering van het museumbulletin POMflet en door een catalogus waarin dertien artikelen zijn opgenomen van diverse auteurs die zijn persoon en zijn tijd belichten. Bovendien is hierin een catalogus van de geëxposeerde voorwerpen te vinden.

Joan Derk van der Capellen, die van 1741 tot 1784 leefde, woonde aanvankelijk in Gelderland, maar kwam door zijn huwelijk in Overijssel terecht. In deze provincie werd hij in 1772 officieel tot de Ridderschap toegelaten, hoewel hij niet aan alle eisen voor toelating voldeed. Aangezien alle leden van de Ridderschap deel uit maakten van de Staten van Overijssel, kwam Joan Derk toen ook automatisch op het politieke toneel. In de eerste jaren van zijn statenlidmaatschap deed hij van zich spreken door zich in te zetten voor een aantal zaken en deze in de openbaarheid te brengen:

- hij verzette zich tegen het voorstel van Stadhouder Willem V om het landleger uit te breiden en pleitte voor versterking van de verwaarloosde vloot. Deze vloot zou de handel en scheepvaart beter moeten beschermen tegen piraterij en

schermutselingen op zee tussen andere landen.

- hij verzette zich tegen het plan van de Stadhouder om de Schotse Brigade, een huurleger dat in dienst van de Republiek der Verenigde Nederlanden was, uit te lenen aan de Koning van Engeland. Het leger zou ingezet moeten worden tegen de Amerikaanse vrijheidsstrijders. Joan Derk stond geheel achter deze strijd van de Amerikanen.
- hij pleitte fel voor de afschaffing der Drostendiensten, hand- en spandiensten die de boeren tweemaal per jaar moesten leveren aan de Drost.

De toespraken die hij over deze onderwerpen in de Staten hield werden direct na, of zelfs net voor hij ze uitsprak in druk uitgegeven. Dit was in die tijd zeer ongebruikelijk en in het laatste geval, zijn betoog over de Drostendiensten, werd hij beschuldigd van smaad en publicatie van geheime stukken. Persvrijheid kende men in die tijd niet.

In afwachting van een onderzoek werd hij geschorst als lid van de Ridderschap. Deze schorsing zou vier jaar duren. In die tijd schreef hij anoniem het gerucht makende pamflet *'Aan het Volk van Nederland'*. Het was een felle aanklacht tegen het onrecht en de misstanden, die in die tijd heersten, o.a. tegen zaken die hij in de Staten van Overijssel al aan de orde had gesteld. De Amerikaanse vrijheidsstrijd stelde hij als voorbeeld voor het republikeinse ideaal.

Voor alle binnenlandse problemen zou slechts één verklaring zijn: de soevereine macht van de Stadhouder. De invloed van de Stadhouder zou doorbroken moeten worden door, als de Amerikanen, vertegenwoordigers te kiezen die over het algemeen belang waken en volksmilities op de been te brengen. Dit laatste was de aanzet tot het oprichten van de z.g. vrijcorpsen in het hele land. Joan Derk was erelid van diverse vrijcorpsen en werd van dat in Zwolle kolonel.

De tegenstellingen tussen prinsgezinden en patriotten spitsten zich toe. Dit kwam o.a. tot uiting in de vele spotprenten die uitgegeven werden.

Al deze zaken, zowel zijn ideeën, het drukwerk als de tegenstelling tussen patriotten en prinsgezinden is op de tentoonstelling te zien in de vorm van boeken, archiefstukken, prenten, ceramiek, penningen enz.

In twee kabinetten in het Drostenhuis, Melkmarkt 41, zijn familieportretten en -bezittingen te zien, terwijl in het erachter liggende pand de Gouden Kroon, Voorstraat 34, zijn politieke activiteiten en de invloed ervan te zien zijn.

Provinciaal Overijssels Museum,
Voorstraat 34/Melkmarkt 41, 8011 ML
Zwolle
POMflet f 2,50 (12 pag.), catalogus 'De
wekker van de Nederlandse natie'.
f 37,50 (172 pag.)

Nascholing ontwikkelingseducatie

In het kader van het 'Educatief Project Ontwikkelingssamenwerking' (EPOS) wordt ook dit jaar weer de gelegenheid geboden tot nascholing in de problematiek van de ontwikkelingslanden. In samenwerking met de lerarenopleidingen Zuid-West Nederland (Delft) en V.L.V.U. (Diemen) organiseert het CEVNO twee cursussen. Deze beslaan allebei zes avonden, van 5 tot 8 uur.

De doelstelling is het bieden van praktische handreikingen aan de docenten bij het werken aan ontwikkelingseducatie. Enerzijds wordt aandacht besteed aan kennis, o.a. aan nieuwe ontwikkelingen en veranderende visies, anderzijds aan overbrenging naar de klas. De doelgroep bestaat in de eerste plaats uit docenten l.b.o. en mavo in de vakken aardrijkskunde, geschiedenis, maatschappijleer, economie en godsdienst.

Maar ook leerkrachten van andere schooltypen en in andere vakken of zonder werkring zijn van harte welkom. Kosten zijn er niet verbonden aan deze cursussen. Er kan een tegemoetkoming in de reiskosten gegeven worden. De cursus 'Onderontwikkeling opnieuw bekeken' besteedt aandacht aan de algemene ontwikkelingsproblematiek. De bijeenkomsten vinden plaats op de V.L.V.U. in Diemen, op maandagavond van 29 oktober tot en met 3 december.

De cursus 'Onderontwikkeling in Afrika' richt zich op Afrika, waarbij met name de historische ontwikkeling volop aandacht krijgt. De bijeenkomsten vinden plaats op de lerarenopleiding Z.W.N. in Delft, op dinsdagavond van 23 oktober tot en met 27 november.

Verder overweegt het CEVNO in januari een studieweekend te organiseren over ontwikkelingseducatie, waarbij onderwerpen van beide cursussen behandeld zullen worden. De kosten van dit weekend bedragen f 50,-, studiemateriaal en pensiekosten inbegrepen.

Voor de cursussen of het weekend kunt u zich opgeven bij het CEVNO, Breedstraat 16a, 1811 HG ALKMAAR. Telefonische inlichtingen eveneens bij het CEVNO (072 - 121525).

Recensies

J.R. Beuker, Vakmanschap in vuursteen. De vervaardiging en het gebruik van vuurstenen werktuigen in de prehistorie. Uitgave van het Provinciaal Museum van Drenthe, Assen 1983, geïllustreerd, 140 blz., prijs f 19,50 (het boek is te bestellen door overmaking van het bedrag en f 4,25 verzendkosten op giro 1327986 t.n.v. Directeur van het Provinciaal Museum te Assen).

De Steentijd omvat verreweg de langste periode van het menselijk bestaan op aarde en in de meeste schoolboeken wordt dan ook aandacht geschonken aan dit stuk prehistorie. Maar de lessen over dit onderwerp zijn vaak erg theoretisch. Je kunt natuurlijk wel mooie verhalen voorlezen over mensen met primitief klinkende namen als Oeg en Orm, die iets heldhaftigs deden met beren; veel voldoening heeft mij dat echter nooit gegeven.

Aangestoken door het succes wat ik oogstte met een stuk barnsteen, mee genomen om te laten zien wat er in de prehistorie zoal verhandeld werd – het oogde ook echt oud, met nog wat vliegjes erin –, zocht ik naar dingen die ik leerlingen nog meer in handen kon geven om een beter idee te krijgen van datgene waar het in de les over ging. *Vakmanschap in vuursteen* is een prima hulpmiddel daarbij. Er wordt in verteld hoe vuurstenen werktuigen (artefacten) gemaakt werden en hoe en waarvoor ze gebruikt werden. De auteur gaat uit van de collectie vuurstenen werktuigen die het Provinciaal Museum in Assen bezit, maar in zijn verhaal erover is hij absoluut niet streekgebonden. De vuursteen werd in Drenthe voornamelijk geïmporteerd o.a. uit de vuursteenmijnen in Ryckholt (Zuid-Limburg). Zodoende beschrijft hij ook de mijnbouw daar, en de mogelijke manieren van transport.

Om het werk van de vuursteensmid en het gebruik van de gevonden werktuigen aan te geven gebruikt hij de experimentele archeologie.

Er worden al tientallen jaren experimenten uitgevoerd met vuursteenbewerking en dat heeft licht geworpen op de vervaardiging van werktuigen, maar ook op de afvalproducten en op pseudo-artefacten, stenen die werktuigen lijken, maar door de natuur zo gevormd zijn. Vele illustraties, gedeeltelijk in kleur, verduidelijken de tekst.

Het boek is geschikt voor de schoolbibliotheek voor oudere leerlingen, die een eigen onderzoek naar aspecten van de Steentijd doen. De taal is, zeker voor jonge leerlingen, helaas onnodig moeilijk; zinnen als

'Het vinden van oppervlaktevuursteen werd bemoeilijkt door tijdelijke of meer langdurige veranderingen in het natuurlijk milieu. Voorbeelden hiervan zijn sneeuwbedekking en vegetatie (humusvorming)' (p. 12) moeten toch ook anders te formuleren zijn zonder aan betrouwbaarheid in te boeten.

Vuursteen is in grote hoeveelheden te vinden tijdens wandelingen in de bossen bij Vaals en bij Ryckholt. Met de scherven die er vrij gemakkelijk afspringen is ook nu nog te snijden. Misschien iets voor in de herfstvakantie: vuursteen zoeken voor later in de klas!

T. Bogaerts

B. Tadema Sporry, A.A. Tadema, Piramide en farao. Fibula-van Dishoeck, Haarlem 1982, 143 blz., veel foto's w.o. een aantal in kleur, 28 tekeningen, f 24,50.

Aan de Egyptische bibliotheek die het duo Tadema het kennelijk onverzadigbaar publiek aan het schenken is, is nu een werk toegevoegd dat zich richt op de piramidebouwers. In tegenstelling tot wat vaak wordt gedacht, zijn het niet alleen de koningen van de derde en vierde dynastie geweest die zich wereldwonderen van grafmonumenten hebben bezorgd: na de Djosers en Cheopsen is de piramide ettelijke malen gekozen als grafvorm, het laatst in de renaissance van het Middenrijk. De laatste piramidefaraos die in dit boek dan ook aan de orde komt, is Amemhet III (1844-1797 v.Chr.).

Dit boek is geschreven volgens het patroon van de eerdere publikaties van de auteurs: wetenschappelijke inzichten worden in een vlotte tekst verteerbaar gemaakt en de foto's van eigen makelij bieden wat anders dan de obligate platen uit de foto-archieven. Meer dan in de andere boeken is Auke Tadema hier aan het tekenen gegaan; daarmee wordt de vergelijking met Macaulay's *De Piramide* opgevoerd, maar die standaard wordt duidelijk niet gehaald. Toch maken enkele isometrische tekeningen de binnenkant van de piramides heel wat doorzichtiger dan vele bladzijden tekst zouden kunnen doen.

Ik heb bewondering voor de manier waarop de Tadema's te werk gaan. Slechts een enkele maal glijdt de pen van Bob te ver uit bij pogingen actueel te zijn. Bij een mastaba van een vrouwelijke arts die 'directrice van alle artsen in het land was' is het commentaar er net naast: 'Feminisme is dus ook alweer heel wat ouder dan we denken!' (blz. 27).

Overigens kan ik dit boek met de bekende kwaliteiten alleen maar de obligate aanbeveling tot aankoop aan de talrijke Egyptomanen meegeven.

Anton J.L. van Hooff

M.J. Raven, *Papyrus, van bies tot boekrol, met een bloemlezing uit de Leidse papyrusverzameling*. Terra, Zutphen 1982, 68 afbeeldingen, ook in kleur, f 27,50.

De ondertitels geven de twee componenten van dit boek aan: de eerste 24 bladzijden gaan over de technische kanten van papyrus, over het Egyptisch schrift, over schrijvers en over de genres van de papyrusliteratuur. In het tweede deel wordt een greep gedaan uit de Leidse papyruskollektie.

Dit is een zeer goede publikatie: in het eerste deel worden we heel precies geïnformeerd. We worden niet opgezaagd met halfverwerkte kennis, soms het kenmerk van populaire boeken over Egypte. De vakman, die Raven is, bewijst hier zijn superioriteit. Uit zijn verhaal heb ik eindelijk begrepen wat nu precies de nieuwe opvatting van Hendriks uit Groningen over het maken van de papyrusbladen inhoudt: het gangbare verhaal over de gesneden repen is achterhaald.

Het tweede deel is al even voortreffelijk; het geeft 25 papyri in vertaling (met afbeelding en aantekeningen). Ze zijn niet beperkt tot een bepaalde tijd – zoals het Hellenistisch-Romeinse Egypte – of tot een bepaald genre – bijvoorbeeld de dodenboeken. De teksten lopen van de vermaningen van Ipoeur uit de twaalfde dynastie tot de uiterst apokriefe briefwisseling tussen Jezus en koning Abgar van Edessa, die geschreven is in de zevende/achtste eeuw van onze jaartelling. Binnen dit corpus van 25 teksten wordt een heel aantrekkelijke afwisseling geboden, bijvoorbeeld een schrijfoefening, een huwelijksakte, een fabel. De teksten zijn steeds voorzien van niet-pedante, effectieve kanttekeningen.

Voor de leraar die zijn obligate Egypte-verhaal eens wil verversen is *Papyrus* een echte aanwinst.

Anton J.L. van Hooff

Karel van Isacker, *Mijn land in de kering, 1830-1980*. Dl. 2, *De enge ruimte, 1914-1980*. De Nederlandsche Boekhandel, Antwerpen-Amsterdam 1983, ISBN 90.289.08382, prijs 1950,- Belg.fr.

De Vlaamse historicus prof.dr. K. van Isacker s.j. heeft in 1983 het tweede en laatste deel *De enge ruimte, 1914-1980* van zijn magnum opus *Mijn land in de kering* gepubliceerd. Evenals het eerste deel is het een bijzonder fraai en functioneel geïllustreerd boek voorzien van notenapparaat, literatuurlijst en registers. Het eerste deel (rec. in *Kleio*, 1979, nr. 8, p. 361-362) heeft niet alleen veel weerklank en waardering gevonden, maar ook tegenspraak opgeroepen. De schrijver was

te pessimistisch over onze samenleving en zou terugverlangen naar een achterhaalde hiërarchische en statische maatschappij in plaats van de secularisatie en modernisering van onze samenleving te willen aanvaarden.

Van Isacker heeft ook nu bewust geen objectief historisch verhaal over België en in het bijzonder het Nederlands spreken de deel daarvan willen schrijven. Hij geeft dat zelf ook aan (p. 233): '*De geschiedenis van de kering wilde aantonen hoeveel wijsheid en levenskunst in anderhalve eeuw verloren ging, en hoe verfoeilijk het systeem is dat de mens tot slaaf maakte van een produktie waarop slechts enkelen gedijen. Geen sereenobjectief betoog werd hier bedoeld, maar een aanklacht tegen wat en wie aansprakelijk is voor het onrecht in "onze naar de dood gerichte beschaving"*'.

Men zou deze publicatie wat cynisch kunnen afdoen met de opmerking: een vaderlandse geschiedenis van Vlaanderen geschreven vanuit het standpunt van klein links, de 'groenen' en de atoompacifisten. Maar dan doet men in de eerste plaats de wetenschappelijke kwaliteiten van de auteur onrecht aan en wijst men vervolgens te gemakkelijk zijn indringende beschrijving, soms regelrechte aanklacht, van de hand over wat wij de laatste twee eeuwen van onze samenleving gemaakt hebben, want het verhaal over België vertoont opmerkelijke parallellen met wat in Nederland of elders gebeurd is en nog gebeurt.

Aan de hand van de geschiedenis van België en Vlaanderen in het bijzonder schetst de auteur ons de verwoestingen van de eerste wereldoorlog en de reacties van de bevolking daarop. Evenals in het voorgaande deel staat de geschiedenis van de gewone burger centraal. Na de oorlog is er bij een deel van de bevolking een toenemend cynisme over alles wat met politiek en ideologie heeft te maken, maar tegelijk zoeken veel jongeren en ouderen naar nieuwe idealen. Deze idealen worden al spoedig bepaald door een koortsachtig zoeken naar leiding, naar ordening in de politieke, economische en sociale chaos. Dit zoeken naar leiding komt voor in alle kringen. Noch het confessionele, noch het traditionele liberale, noch het socialistische milieu ontkomen aan het gevoel van politieke malaise en verlangen naar een charismatische leider.

Het Comité de Politique Nationale van Pierre Nothomb, dat van een groot-België droomt, is een van de vooral Waals-Brusselse exponenten van het fascisme uit de jaren twintig. In de jaren dertig krijgt ook het politiek ontwakende Vlaanderen zijn deel van de rechtse autoritaire organisa-

ties te verwerken. De traditionele unitaire politieke partijen hadden onder de bevolking in Vlaanderen een betrekkelijk kleine politiek actieve achterban. Fascistische en nationaal-socialistische gerichte organisaties gaven grotere groepen uit de bevolking de kans tot politiek engagement en de tijd om over deze fase heen te groeien is door het uitbreken van de tweede wereldoorlog te kort geweest.

Van Isacker is mild over de rechts radicale ontwikkelingen in Vlaanderen en dat is ook wel aanvaardbaar. Gezien het feit dat een groot deel van de Vlaamse bevolking nog wel degelijk kerkelijk georiënteerd was, zou een effectief offensief tegen deze ontwikkeling het best van de zijde van de r.k.kerk hebben kunnen komen. De kerk slaagde er echter toen al niet meer in alle gelovigen bijeen te houden. Priester Jozef Cardijn gelukte het niet met zijn moderne op de massa gerichte aanpak alle katholieke jonge arbeiders te bereiken. Ook al hield hij de 'lijnvissers' in de zielzorg' voor gezien (p. 124) en gebruikte hij uniformen, massabijeenkomsten en was hij een bezielend spreker en organisator. Ook Ernest van der Hallen wist de katholieke intellectuele jongeren niet blijvend te binden. De voornaamste oorzaak van dit kerkelijk falen ligt in het feit dat deze zelf te zeer verdeeld was om duidelijke richtlijnen te kunnen geven. Er waren stromingen pro en contra het fascisme, de laatste wel het sterkst, en op het terrein van de Vlaamse politieke eisen wilde de kerkleiding liever aan het unitaire België de voorrang geven. (vgl. ook de interessante Leuvense dissertatie over deze materie van Griet van Haver, *Onmacht der verdeelden. Katholieken in Vlaanderen tussen democratie en fascisme, 1919-1940*. Berchem 1983.)

De krachten die na 1918 een nieuwe en betere wereld hadden willen opbouwen waren daar in de jaren dertig duidelijk niet in geslaagd. Zij hadden zich teruggetrokken in een zelfgekozen isolement, waren door de brede stroom van streven naar macht en materialistische genoegens meegezogen of hadden zich op de een of andere wijze verbonden met een totalitaire ideologie. In ieder geval was het traditionele politieke systeem in België, zoals ook elders, bedenkelijk uitgehold en had het de sympathie van het volk verspeeld. Paul Henri Spaak verwoordde het in 1940 duidelijk: '*Pour parler simplement: nous étions vomis*' (p. 137).

Indringend beschrijft Van Isacker de elende van de tweede wereldoorlog in Vlaanderen. De zwak ontwikkelde politieke macht in Vlaanderen maakte het een

gemakkelijke prooi voor de collaboratie en na de oorlog werd het daarvoor op een onmenselijke wijze afgestraft. De in mei 1984 overleden essayist Albert Westerlinck sprak in 1947 van een 'bestiaal anti-Vlaams pogrom' (p. 163).

Van Isacker stelt voor de collaboratie in Vlaanderen primair de Belgische overheid verantwoordelijk, ook voor het Oostfront avontuur, daar zij de Vlamingen een eeuw lang had misleid en onderdrukt. Voor met name het Oostfront avontuur, het dienst nemen in de SS legioenen om het goddeloze communisme te bestrijden, zou misschien van de kant van de r.k.kerk ook wel een wat krachtiger 'non tali auxilio' hebben mogen weerklinken.

Het verzet tegen en de kritiek op de parlementaire democratie heeft voor de periode voor en na de tweede wereldoorlog meer aandacht gekregen dan de activiteiten van de traditionele politieke partijen. Over de politieke, sociaal-economische en culturele activiteiten van de socialisten en liberalen lezen we te weinig. Ik denk dan aan het hele imperium dat de socialist Anseele in Gent had opgebouwd. Toch over politiek schrijvend, zou wat meer aandacht voor het in de jaren zestig moeizaam op gang gekomen federaliseringsproces in de Belgische staat wenselijk zijn geweest.

Voor de na-oorlogse jaren staan in Van Isackers verhaal de opkomende multinationals met hun op consumptie gerichte techniek en de daaruit voortvloeiende toverspreuk van de groei-economie centraal. En tot welke prijs! -schaalvergroting allerwegen: snelwegen, stadsuitbreiding, milieuvervuiling, aantasting van de laatste resten van het ongerepte land en niet in de laatste plaats aantasting van de mens zelf. En voeg daar de hoge en lage overheden bij die enerzijds deze ontwikkelingen van harte bevorderen en anderzijds via een onvoldoende wetgeving de brokken weer trachten te ruimen. Treffend zijn in dat opzicht de hoofdstukken en de illustraties daarbij van de verwoesting en vervuiling die in landschap en stedenschoon zijn aangebracht. De disharmonie die wij zo al een anderhalve eeuw aan het scheppen zijn is schrikbarend.

Ook de demografische problematiek komt daarbij aan de orde. Van Isacker schrijft daar interessante dingen over (p. 205-206): 'Zorgwekkend voor vele gelovigen is het standpunt van de katholieke kerk, die de 'natuurlijke' geboortebeperving als de enige ethisch aanvaardbare voorstelt. In westerse landen houdt de overgrote meerderheid van de katholieken met deze op abstracte en verabsoluteerde beginselen gevestigde voorschriften geen rekening meer. - In elk geval zal de niet meer te ontwijken noodzaak om de

wereldbevolking binnen draaglijke grenzen te houden, velen dwingen tot een 'pijnlijk herzien' van hun overtuigingen en, vermoedelijk, heel wat verstoring teweegbrengen in de gangbare opvattingen.' Eveneens wordt op de gevaren van de vergrijzing van de bevolking gewezen.

Kortom Van Isacker zet duidelijke vraagtekens bij de naoorlogse welvaarts- en welzijnspolitiek. Geestelijke ontworteling, eenzaamheid, ontkerkelijking, angst voor de vrede, groeiend egoïsme, in eigen land nog altijd bestaande armoede, verslavingsproblematiek en de zich steeds meer opdringende milieuvraagstukken laten zien dat een ideale maatschappij gebaseerd op vooruitgang, groei en materialistisch denken geen paradijs op aarde heeft gebracht.

Deze waarnemingen zal een ieder kunnen onderschrijven, ook al zullen accenten anders gelegd worden. Of een ieder Van Isackers besluit: '*misschien groeit uit de vertwijfeling opnieuw de nood aan God*' (p. 239) zal onderschrijven is de vraag. Wel lijkt mij dat ongeacht de politieke of religieuze overtuiging deze vanuit een zeer persoonlijke overtuiging geschreven eigentijdse geschiedenis een ieder tot lering kan strekken.

P. van Hees

A.C. Bronswijk, *Hervormers, ketters en revolutionairen. Jan Hus en de Tsjechische kerkreformatie*. Uitg. J.H. Kok, Kampen 1982, f 25,-.

De theoloog Bronswijk biedt de lezer een verwarde kijk op Jan Hus en de Hussietenbeweging. De religieuze en nationale beweging wordt tot een romantische, revolutionaire bevrijdingsstrijd samengesmeed. De auteur doet het voorkomen alsof de Hervorming in de persoon van Jan Hus al volledig is en negceert dat zijn held aan de fundamentele leerstellingen van de rooms-katholieke kerk bleef vasthouden. Bronswijk spreidt daarbij een opmerkelijk anti-papisme ten toon. Zijn stijl is gezwollen en brallerig. Vele overdrijvingen daarboven versterken de ongelooftwaardigheid van zijn visie.

Ab van Goudoever

Die 'Machtergreifung'. Tagebuch einer Wende: nach Presseberichten vom 1 Januar bis 6 März 1933. Luchterhand, 1982, prijs f 18,10. Import: Nilsson & Lamm, Weesp.

Hoofdbestanddeel van dit boek (232 blz.) is een selectie uit 70 landelijke en regionale kranten en tijdschriften die in Duitsland tussen 26 januari en 4 februari verschenen. Het merendeel van de berichten heeft

betrekking op de politiek, maar de aandacht gaat ook uit naar sport en cultuur; op dit gebied was de berichtgeving trouwens ook behoorlijk doortrokken van de politiek.

Een dergelijke selectie kan haar nut hebben wanneer zij bedoelt weer te geven wat de lezer van toen kreeg voorgeschoteld. De samensteller, Wieland Eschenhagen, erkent echter ruiterlijk volstrekt willekeurig te werk te zijn gegaan. De representativiteit van de geselecteerde berichten is dan ook de zwakke kant van het boekje. De korte schets van het perspanorama aan het einde van de Republiek van Weimar door Norbert Frei kan dit niet verhelpen. De rommelige opzet noodt meer tot doorbladeren dan tot lezen. Wat kan de docent nu met dit werkje doen?

Volgens mij biedt een eigen kleine indeling van de bladen in links, midden en rechts de leerlingen inzicht in het waarom van het verschijnsel Fehleinschätzung. Waarom zat Simplicissimus van 8 januari 1933 met '*Eins nur lässt sich sicher sagen, und das freut uns ringsherum: Hitler geht es an den Kragen, dieses "Führers" Zeit ist um!*' er zo falikant naast en waarom was Ludendorff zo trefzeker in zijn brief van 31 januari aan von Hindenburg met zijn '*Ich prophezeie Ihnen feierlich, dass dieser unselige Mann unser Reich in den Abgrund Stürzen und unsere Nation in unfassbares Elend bringen wird?*'

F.R. Kat

Skript, historisch tijdschrift

Al sinds vijf jaar publiceert Skript, historisch tijdschrift artikelen en onderzoeksresultaten van veelbelovende, jonge wetenschappers. Om op de hoogte te blijven van wat zich binnen de muren van de universiteit op historisch gebied afspeelt, is een abonnement op Skript onontbeerlijk. Bovendien vindt u in Skript regelmatig boekbesprekingen en interviews met VIP's als: Foucault, Elias, Le Roy Ladurie, Aron en Gay.

Voor slechts f 15,00 ontvangt u behalve drie gewone afleveringen (64 pp.) ook een dubbeldeks themanummer. Wanneer u dit bedrag overmaakt op girorekening 2624858 t.n.v. "Stichting Skript - tijdschrift", Spuistraat 134, 1012 VB Amsterdam, o.v.v. "abonnement Skript K-4", dan bent u met ingang van het eerstvolgende nummer abonnee.

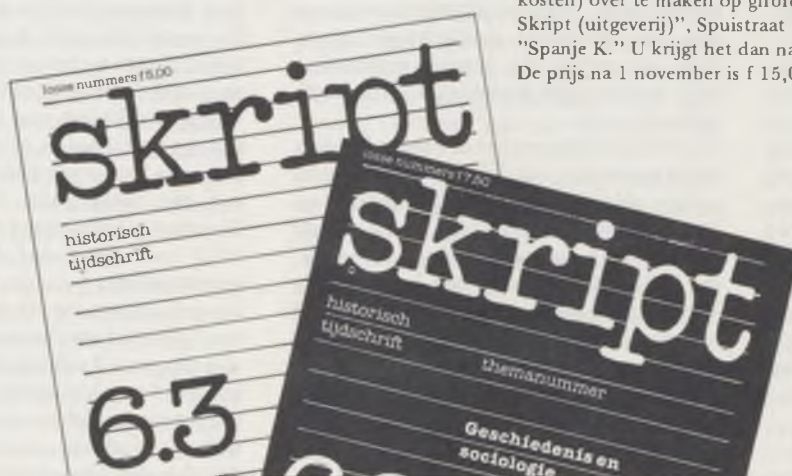
Skript is ook los verkrijgbaar in alle academische boekhandels.

Skript uitgeverij

Bij uitgeverij Skript verschijnt in november het boekje "Wat dunkte u van Spanje?" Nederlanders en de Spaanse burgeroorlog (1936 - 1939).

Nederland nam in dit conflict officieel een neutrale houding aan. Maar niet iedereen onderschreef dit standpunt. In feite waren de meningen sterk verdeeld. In deze bundel wordt speciaal aandacht geschonken aan de politieke opstelling van SDAP en CPN en aan de ideeën van enkele Franco-gezinde publicisten. Een belangrijk gedeelte is gewijd aan de beweegredenen en ervaringen van de Nederlanders die als vrijwilligers in de internationale brigades meevochten. Hierbij is gebruik gemaakt van interviews. Een en ander wordt voorafgegaan door een algemene inleiding.

Tot 1 november a.s. kunt u dit rijk geïllustreerde boekje (ca. 96 pp.) met korting bestellen door f 13,00 (incl. f 2,50 verzendkosten) over te maken op girorekening 2624481 t.n.v. "Stichting Skript (uitgeverij)", Spuistraat 134, 1012 VB Amsterdam, o.v.v. "Spanje K." U krijgt het dan na verschijnen direct thuisgezonden. De prijs na 1 november is f 15,00.

Emo, tussen angst en ambitie

Een Groninger abt in de 13e eeuw

door H.P.H. Jansen

Op het congres mentaliteitsgeschiedenis - georganiseerd door het Nederlands Historisch Genootschap in maart 1983 - hield H.P.H. Jansen, hoogleraar middeleeuwse geschiedenis in Leiden, een lezing over Emo van Huizinge en diens beroemde kroniek van Wittewierum als ego document. Een conclusie van Jansen was dat slechts weinigen in die tijd hun emoties zo duidelijk openbaarden als Emo.

Eind oktober verschijnt van de hand van Jansen een boek dat dieper ingaat op het leven van deze boeiende Groninger; een leven vol idealen en ambities, maar ook vol angsten.

Na een inleidende paragraaf over het religieuze leven in Groningen en Emo's opleiding beschrijft Jansen Emo's ambities - maar ook zijn angsten - angst dat de overstromingen die Groningen in 1219 teisterden een straf van God waren, niet zozeer voor de plaatselijke bevolking, als wel voor zijn eigen zonden. Dit is ook terug te vinden in de kroniek van Wittewierum, voor een belangrijk deel door Emo geschreven.

Vervolgens geeft Jansen een beschouwing over de definitieve redactie van het geschrift, een karakteristiek van Emo als typische Groninger en besluit met de verdere geschiedenis van de abdij van Wittewierum.

Umberto Eco (De Naam van de Roos) toonde al op indringende wijze aan dat deze periode voor het geestelijk leven van West Europa een periode van crisis was, van conflicten en strijd, maar ook van nieuwe impulsen en ideeën. Na Eco is Emo het eerste boek dat de situatie in Nederland, en speciaal in Groningen, schetst.

Het boek gaat in de winkel f 16,95 kosten. **Bestel nu** dit boek voor de **intekenprijs** van f 15,50 (incl. porto). De uitgever stuurt U het boek dan rechtstreeks toe. Intekenen kan door het verschuldigde bedrag over te maken op giro 423 94 76, of banknummer 33 10 89 025, t.n.v. Matrijs, Pb. 670, Utrecht, o.v.v. 'Jansen'.

Hoorde Fulbright bij de duiven?

Zo'n vraag kunt u verwachten in het C.S.E.-geschiedenis over "de V.S. van 1933-1974".
Het dubbelkatern:

De V.S. van 1933-1974 / Nederland van 1945-1973

geeft een grondige voorbereiding op dit examen.
Auteurs: K. van Dijk, A.J. Plas en A.L. Verhoog.
Het is een katern waarin de nadruk gelegd wordt op zaken die u niet of nauwelijks tegenkomt in de gebruikelijke methodes, maar die wél voor het C.S.E. vereist zijn.

Beide onderwerpen, gebundeld in één katern, formaat A-4, worden gepresenteerd in een plezierige lay-out met steunkleur. De informatie beperkt zich tot datgene wat, volgens richtlijnen van de CEGES-commissie, van de leerlingen gevraagd zal worden. Het katern is als volgt ingedeeld:

- per hoofdstuk een informatieve korte basistekst met vragen en opdrachten zoals die te verwachten zijn op het examen zelf;
- eveneens per hoofdstuk: bronnen, diepergaande teksten, informatieve illustraties en cartoons, ook weer met examengerichte vragen en opdrachten;
- als afronding van elk van beide onderwerpen een lijst met een heldere omschrijving van alle begrippen, gevolgd door een chronologie.

havo/vwo-editie

C.S.E.-katernen geschiedenis voor mavo, havo en vwo

De V.S. 1933-1974 Nederland 1945-1973

Let wel: twee examenonderwerpen in een dubbelkatern voor de prijs van f 9,75 !

Bestelgegevens:

voor dit dubbelkatern
(ook leverbaar via de boekhandel):
De V.S. van 1933-1984/
Nederland van 1945-1973
ISBN Prijs
mavo-editie 90 208 9063 8 f 9,75
havo/vwo- 90 208 9073 5 f 9,75
editie

prijs f 9,75

Bovendien is er voor gebruikers een gratis handleiding met de antwoorden voor de docent beschikbaar.

malmberg
UITGEVER / DEN BOSCH

Postbus 233,
5201 AE Den Bosch
Tel.: 073-215565

Geschiedeniswerkplaats

Examenboeken 1985

Belangrijke kenmerken

Twee onderwerpen per boek

Per boekje worden *twee examen-onderwerpen* behandeld, zodat de leerlingen kunnen volstaan met de aanschaf van *één uitgave*.

Mavo- en havo/vwo-niveau

Zorgvuldig is per boekje *het niveau* bepaald; voor de beide versies zijn verschillende basisteksten en opdrachten gemaakt.

Om aan te sluiten bij recente vak-wetenschappelijke inzichten, is deze keer medewerking gevraagd aan twee vakspecialisten op de desbetreffende terreinen. Dr. M. van Rossem verleende medewerking aan de uitwerking van het eerste onderwerp: De Verenigde Staten, 1933-1974, terwijl drs. E. Nijhof dat deed voor het tweede onderwerp betreffende de vaderlandse geschiedenis.

Geschiedeniswerkplaats-methodiek

De stof voor de beide examen-onderwerpen wordt aangeboden in een combinatie van *basisteksten met opdrachten, een chronologie en een begrippenlijst*.

Beide onderwerpen worden afgesloten met een onderdeel: *Oefenen voor het examen*.

Inhoud per deel

1 Voorbereiding op het examen

Hierin worden de leerlingen voorbereid op het examen en bekend gemaakt met de werkplaats-methodiek. Het een en ander wordt verduidelijkt met uitgewerkte voorbeelden. Ten slotte worden aanwijzingen gegeven voor de studie voor het examen en tips voor het werken tijdens het examen.

2 De Verenigde Staten van Amerika in de jaren 1933-1974

In een aantal basisteksten met opdrachten wordt de stof aangeboden. Daarna komt het onderdeel: Oefenen voor het examen, met opdrachten over de gehele stof. Ten slotte volgen chronologie en begrippenlijst.

3 Nederland in de jaren 1945-1973

Ook bij dit onderwerp wordt de stof aangeboden in een aantal basisteksten met opdrachten. Daarna volgen: Oefenen voor het examen, de chronologie en de begrippenlijst.

Serieoverzicht

Geschiedeniswerkplaats

J. Beetsma, P.A. Das
m.m.v. dr. M. van Rossem en
drs. E. Nijhof

Mavo-Examenboek 1985

ISBN 90 01 336582 136 p f 18,50

Docentenhandleiding Mavo-boek

ISBN 90 01 336590 f 8,50

Havo/vwo-Examenboek 1985

ISBN 90 01 336604 136 p f 18,50

Docentenhandleiding Havo/vwo-boek

ISBN 90 01 336612 f 8,50

Van de docentenhandleidingen zijn geen gratis beoordelingsexemplaren beschikbaar.

Verkrijgbaar in de boekhandel en bij de uitgever.

Wolters-Noordhoff

Wolters-Noordhoff bv,
Postbus 58, 9700 MB Groningen,
tel. (050) 22 63 21